

3206¹⁰

Ag. 673

Looduse saladuste mõti.

Dr. A. Bernsteini

looduse teaduslised rahwaraamatud.

Õestistanud

R. Hansson.

Kümnes anne.

Wiljandis.

Trükitud A. Beet'i kirjadega H. Leokse
raamatu kaupluse kulus 1903.

Hind 30 kop.

Looduse saladuste mätti.

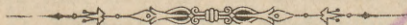
Dr. A. Bernsteini

looduse teaduslised rahwaraamatud.

Õestiõtanud

R. Hansson.

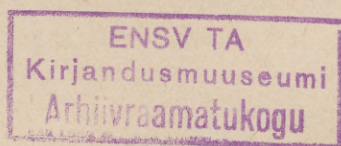
Kümmes anne.

Wiljandis.

Trükitud A. Peet'i kirjadega 1902.

Дозволено Цензурою. — Юрьевъ, 25 октября 1902 года.

32783

1. Unenäod wälimiste ärituste läbi.

Just niisama, kui unenäod wälimiste ärituste läbi tekkida woiwad, nii woiwad selleks ka wälimised ilmuwused põhjust anda.

Kes harjunud on, tulewalgel magama, ärkab üles, kui see ära kustub, aga ka juba põlewa lambi jahifemine ja priksumine mõjub tema pääle, kui tal ka filmad kinni on ja unes muidu nii väikest krabinat ei kuule. Sellesama mõju järeldusel woiwad kõige imelisemad unenäod tekkida, sest filmade ja kõrwade ergud, mis lambi jahifemise läbi äritatud on, äritawad pääaju tegewust ja aratawad selles ettekujutusi ja pilti, mis enam ehk wähem teatud meelte-ergude äritusega ühisuses on. Selle järele, mis suguste äraelatud nähtuste mõjudusi und nägija inimene kunagi omandanud on, on ka tema unenäod äraelatud nähtuste sarnased. Kes korra tulekahju

läbi ära on hirmutatud, usub terwet etendust uuesti kord enese ees olema; mürin, mis tema kõrwa ergusi äritab, tuleb tal ette, nagu mürin ja raksumine seekord tulekahju juures. Kord tegemusele äritatud pääaju ei järele mitte selle pildi juurde seisma, waid hüppab ühe pildi juurest teise juurde, waatepilti õige järsku ja tihti koguini loomuwastalisel wiisil muutes. Sgast pildist wõib aga unenägi üles äritatud wõi ehmatatud saada, sest äritatud pääaju mõjub pikendatud selgroo üdi pääle ja selle kaudu ühtlasi niikasti hinge tõmbamise, kui ka were ringjooksu pääle. Unenägu wõib ikka põnewamaiks minna ja äritus kasvab nii suureks, et unenägi lõpuks üles ärkab ja hirmuhigiga kaetult ehk jälle kõige lõbusamas tujus ennaft pimedas magamise kambriis leiab olemat.

Unenäo lõpuosad wõiwad nii elawad olla, et neid isegi poolkaudu ärkuel olles ja täielise arusaamisega edasi wõib näha ja lõppu juurde luuletada. Tihti unustatakse wäga elawa lõpu pärast unenäo algus ära ja ei leita selle ühisust wälimise põhjusega, mille läbi unenägu tekkinud, kuidagi enam kätte.

Wäga õpetlik on unenägu tähele panna, kui wõimalik on, karta päält neid põhjusi üles anda, millede läbi unenäod tekkinud. Tuleb

näituseks ette, et magades ennaft wastu woodi lauda lüüakse ja haiget saadakse, — ja selle juures nähatse üli lühikese aja sees õige pikka unenägu. Usutakse ennaft, näituseks, ühe sõbra juures olema, armatakse, et temaga kaua aega juttu on räägitud ja nähatse weel, kuidas ta, küünal käes, trepi juures seisab, et walgust näidata, hüpatakse paar astet edasi ehk allapoole, sääl satub koer ehk mingi muu asi jalge ette, komistatakse, kukutakse ja unenägija ärkab selles mõtte üles, et ta oma jala on murdnud. Kui nüüd üles ärkaja küll nägi, et see ainult unenägu oli, siis märkab ta ometi imeks paanes, et jalg tööpoolest walutab. Tärelmõlleja inimene saab väga hästi aru, et walu sellest tekkib, et ta jalga wastu woodi weert ära löi, ja õpib sellest tundma, et kõik tema piik unenägu ainult ühe filmapilgu töö oli. — Seda laadi ilmutused on tihti kõige naeruwäärilisema ebausku hallikateks. On inimesi, kes endid unes täitsa loomulikul wiisil tõukanud ehk muljunud on, et sellest sinised plekid järele jääwad; kui nad selle järele unes juhtusiwad nägema, et keski surnud omastest ehk tuttawatest nende juurde tuli ja pigistas ehk näpistas, siis on nad walmis, selle pääle wanduma, et need plekid waimude käletöö on, kes omaist ilmutusest nähtawaid mälestusi järgi jättsiwad.

Kui uskumata lühikesed ja rutulised une-

näod on, milledes ometi püäd etendused hulga waheldustega ette tulewad, selle üle on paljud selgusele jõudnud, kes lähedase pistoli paugu pääle üles ärkasiwad. Nad on ülesärkamise filmapilgul terweid pille etendusi näinud, terweid laialisi lugusi, mis siis ühe paugu läbi lõppesiwad (wõrdle Napoleoni I. unenägu, millest — hypnotismusest rääkides — jutt oli). Tihti armatakse, et terwe öö otja und on nähtud, ja tõepoolest on ometi ainult filmapilklise ehk ülepää ülilühikese aegset püääju äritust tunda saadud.

Kui tihti ühte ja sedasama unenägu on nähtud ja ärkades ära tuntud, et see ainult unenägu oli, siis tuleb ette, et selle tõdamise juures tejet unenägu arusaadakse, et see ainult unenägu on. Wahest paneb see mõte ülesärkama, wahest näha aega und edasi, kuna ennaft ülemel olema armatakse. Kui siis tõepoolest ülesärkatakse, siis pannakse kahetordset iseenda pettust imeks. Need on ilmutused, mis poolunes ette tulewad, niisuguses olekus, kus luule ja tõsidus weel üksteisega wõitlewad. On tähele pandud, et ta seesugune olek ülilühikese kestusega on, ehk küll unenägija mõtleb, et ta tükk aega seesugus olekus läbi on elanud.

2. Mõtlemine unes.

Kõige tähelepanemise vääriksimaks ilmutusteks piame iseäranis unes mõtlemist nimetama.

Mitte arwa ei juhtu seda, et unes inimestega pille katkiskõnesi peetakse, kõneletakse ja vastu-kõnesi kuulatakse, et isegi uudisi ja päris uusi mõtteidki ootamataalt teadustatama kuulatakse, mis inimest unes väga imestama võivad panna. Kui nüüd mõeldakse, et terve unenägu ainult unenägija pääajus ette tuli, et see nii tema oma mõistus on, kes nii hästi kõnet, kui ka vastu-kõnet piab, et uus ja ootamata asi, mida kellegilt mõõralt isikult kuulma usutakse, ometi muud midagi ei ole, kui unenägija enese pääaju sünnitus, siis tuleb see tõesti väga imelik ette. Võidakse armata, et niisugused mõtted, mida inime ne ise välja mõtleb ehk millede pääle ta ise tuleb, teda ju ometi imestama panna ei või ja et ta neid uudiseks ei või pidada. Sa ometi on lugu nii. Ka äärmel olles mõtlemine asju mitmetpidi järele, kujutame enestele inimesi ette, kelledega meie räägime, kõneleme nende eest ja enese eest, ja tihtigi tuleb seda ette, et meie oma vastalistele sõnu suhu paneme, millede pääle meie midagi vastada ei oska. Unes sünnib sedasama, ainult selle pettusega, et meie sellest aru ei saa, et vastaline ainult meie oma luulekujutus on.

Suunitam on tähele panna, et pärast üles ärkamist, kui unenägu veel õige hästi meeles on, tihti arusaadakse, kuidas terve jutujamine, kõned kui ka vastukõned, mis unes ülesõlased näididwad olema, ainult püsti lollus oli.

Inimesed, kes päeval palju raskete waimliste ülesannete kallal mõtlewad, näewad tihti unenägusi, kus neil ette tuleb, nagu oleks nad oma ülesandele täielist seletust leidnud. Nad rõõmustawad endid selle üle otsata ja panewad imeks, et see neile waremalt meelde ei tulnud, ja alles pärast üles ärkamist saawad nad aru, et see kõik paljas pettus oli ja unenäo tarkus muud ei olnud, kui täielik rumalus.

Kuulus looduse uurija Johannes Müller äägil unenägudest, kus temal ette tuli, nagu oleks ta seltskonnas olnud, kus keski mõistatust üles andis, mille pääle keski seletust ei leidnud. Unenägilja waewas ennast asjata, et sellele seletust leida, ja tundis ennast üliimestanud olewat, kui mõistatuse andja ise seda nähtawaste wäga waimurikkalt seletas. Ülesärkamise korral tuli aga wälja, et niihästi mõistatus kui ka selle seletus täitsa meeletu oli ja ainult unenägilja enese luule kujutus, kes iseenele kallal koguni rumalate küsimiste ja kostmistega mängis.

Niisugustest sündmustest järgneb, et kui

unenäost mõnda ülsikut kohta ära unustatakse, siis kergesti ette võib tulla, et unes imelikka tarkusi on nähtud, kuna aga pääaju ometi ainult mõtlete sünnitamiseni äritatud võib saada, siiski aga mitte nii kaugele, et mõtted õieti korraldatud ja mõistlisteks aatedeks tehtud saada võiksid.

Dige elavad unenäod võivad ka rehalikka liigutusi äratada, nii et isegi mehanikalisi tegemusi toime võib panna. Harilikes unenägudes tuleb küll enamiste ette, et inimene oma liikmete üle isand ei ole. Tahetakse põgeneda, aga tunatakse ennaft kinni peetud või siotud olema, püütakse karjuda, aga hääle organid ei kuule sõna. Hirmus sellesuguse tundmuse üle ärkatakse üles ja nähaakse ära, et see ainult uni oli, kes tatisust ette fujutas. Wahest on aga pääaju äritus nii tugev, et selle läbi liikumise ergud tegemusesse pandud saavad, ja siis on võimalik, et inimene unes üles tõuseb, karjub, juttu ajab, oma liikmeid liigutab, isegi woodist wälja hüppab ja mõned sammud edasi läheb.

Kui inimene terve on, ärkab ta selle järele enamiste täitja üles, ja päälegi nii järsku, et ta unenägu, mis teda seda tegema sundis, ära unustab. Kui aga pääaju haiglase loomuline on, ei ärkata mitte nii kergelt, ja tuleb ette, et inimesed tõe-

poolest unes ümber rändawad ja asju toimetawad, mida nad ilma järele mõtlematalt tegema on harjunud. See ongi nõnda nimetatud töö rändamine, millest waremalt, selle kirjatöö tahel-sandamas andes, pikkemalt rääkisime.

3. Inimese elu — waimline elu.

Inimene on taime taoline. Tema sündimine, kaswamine, toitmine, ainete waheldamine, siginimine ja ärakadumine on pääasjalikult ja põhjusmõttelikult nende samade taimeelu nähtuste taoline. Sündimisest päälehalates kuni surmani sünnib meie kehas muutunemisi, mis ei meie teadmise ega ka tahtmise mõju all ei seisa. Siin juures on üks masinawärgi meie keha sisemises tegew, mida vegetatiiviliseks ehk taimeliseks nimetatakse.

Inimene on ka looma sarnane. Meie võime oma keha jagusi wabatahtlikult liigutada. meil on meeled, et nendega wälimise ilma mõjudusi enestesse waetu wõtta, ja pääaju, et neist mõjudustest arusaada.

Dmetigi ulatab inimene selle läbi taimest ja loomast üle, et ta palju suuremal määral waimline olemus on, kui mingisugune loom, sel-

leläbi, et tal wõimalus on, ilmutuste põhjusti järele uurida ja asjadest, milledest ta oma meelte läbi aimu saab, põhjusti leida, milledest nad tekkivad.

Mis asi waim on, seda ei saa looduseteaduslikel teel mitte selgeks teha; teatakse ainult nii palju, et waimu asukoht pääajus on, ja nimelt mõlemates suure pääaju poolkuulides. Mis pääajus waimu tegewuse — mõtlemise — ajal sünnib, see on täitsa teadmata; ja ka seda küsimust, kas waim pääaju ainult abiriistaks tarvitab, ehk kas waim muud midagi ei olegi, kui iseäralise pääaju-togu äraseletamata tegewus, seda ei saa looduse-teaduslikel teel mitte wastata.

Olgu nüüd sellega ka lugu kuidas on, nii palju on aga kindel, et inimene ainult oma waimlise jõuu tõttu inimene on, ja et ta ilma sellela looduse wallas mõnedest muudest loomadest veel madalamal seisaks.

Uwaldame siin veel mõned wahed inimese ja looma wahel.

Loomal on suuremal määral sündimisel omandatud tublidusi, kui inimesel, ehk need küll ka inimesel ei puudu. See tublidus, mida siin loodud sunnits wõime nimetada, õpetab ämblikku wõrku tegema, — isegi siis, kui ta seda eladestki näinud ei ole ja ta seda aimatagi ei wõi, et putukaid maailmas olemas on, seda ta sinna oma leitudust püüdnud piab. — Ja nii on lugu

kõikide loomadega, wälja arwatud ainult need loomad, kes inimeste lähesorras elawad ja inimestest õpetatud saawad.

Selle wastu sünnib aga inimene nii wõimetult, et ta kõige abitum kõlgist loomadest maailmas on. Eoodudfundidest on lapsel ainult nii palju, et ta kõike asju imeda püüab, mida ta suuga ulatada võib. Seda osawust ei taota ta hiljem mitte üksi ära, waid ta uustab päälegi seda nii põhjalikult, et lapsi wiisil imemist otse õppima ja harjutama piab, kui hilisemates aastades seda ette wõtta tahetaks.

Sündinud wõikas läheb ilma abita kohe ema juurde, et tema udarast oma nälga kustutada; sündinud lapsel pole sedagi wõimalust, waid ta piab — sõna waljemas mõttes — ema abi pääle lootma.

Inimene on nii waimlist tõuugu olemus. Tema tublidused ja wõimolused ei saa mitte sündimisel omandatud, waid nad on põlwest põlwele pärandatavad, nii et inimesesuol edendamise ajalugu on, tema waimu edasi sammumise, äratundmise kaswamise ajalugu, waremate inimeste teadmise ülekandmine nende inimeste pääle, kes hiljemalt elawad.

Ta see tema waimlise edenemise wõimalus on just see, mis inimesele maa pääl elamist wõimalikuks on teinud.

Keha poolest on ta elajate vastu koguni taitsewõimetuks loodud. Loomal on looduse poolest riie, on looduslised sõjariistad ja ta oskab neid tarvitada, — ta siis juba, kui neid veel olemas ei ole. Sikuksene, kellel veel sarwi pole ja kes ka veel kunagi pole näinud, kuidas wõideldakse, lööb pääga niisama oma wastaliste pihta, nagu oleks tal juba sarwed olemas. Inimesel on vähem looduslikka sõjariistu, kui ühelgi loomal, ja isegi oma käsa ei oska ta enese aitamiseks hästi tarvitada, kui ta seda harjutanud ei ole. Tal pole muud midagi, kui sisemist wõimu, mida waimuks nimetatakse, wõimu, mille tähtsus just selles seisab, et ta ikka ja ikka suurema täienemise wõimuline on ja mille läbi ta ennaft looduse isandaks on teinud, — ja loomulikult seda ka tegema piabli.

Inimese elu on nii sõna tõsisel tähenduses waimline elu.

4. Inimeste kõne-keel.

Inimese waimline elu annab ennaft iseäranis kerge nähtuse läbi tunda, mis selleks tõendust annawad, kuidas ühelt poolt waim see on, mis inimest inimeseks teeb, ja kuidas teiselt inimese elu terve muu looduse elu pääle kõige sügawamat mõju on awaldanud.

Üks nähtus on inimese tõnefeel; teine on looduse kultiweerimine, ehk teiste sõnadega üeldud, looduse ümberkujutamine, et ta inimese otstarbete kohalikeks saaks.

Ka loomad mõivad wastastikku üksteisest aru saada. Hundid, kes muidu mitte seltskonnas ei ela, lähewad hädafordadel ühiselt rööw-täigu pääle wälja. Loomad, kes seltskondlikult elawad, mõttawad ühiseid ehitusi ette, panewad ühiseid täitusi toime; linnud ja kalad lähewad määratumatices parmetes üheskoos rändama. Mesilaste ja sipelgate juures pannakse isegi üht otsekohest teadaandmise mõimu tähele; ahwidest ja elemantidest räägitakse, et neil laugemale minewaid teadaandmise osawust on, ja toonefured pidada isekeskis koguni nõuupidamisi toime pa nema.

Kui hunt keelt niipades ja huludes rööwi pääle läheb ja sääli juures seefugust häält teeb, mis seda awaldab, et ta oma terawa haifutundmisega saaki haifutab, siis võib see niisama teisi nälgimaid huntisi sellesama jälgede pääle wiia ja ühist ettemõttet sünnitada, kui neil ka muidu mõttetki ei oleks, seltskonda asutada. Teised loomad, kes seltskondlikult elawad, ehitawad ühiseid hooneid. Tarwitused, fundmused ajawad loomi niisugusi hääli tegema, mida niisamasugused loomad aru saawad, sest et neil niisamasugused tarwitused, needsamad wajadused olemas on, ehk et

nad niijuguste tarwituste ja sündmustega otse-kohefes kottupuutumises seisawad. Kana kutsub tõepoolest kanapojad oma ümber, kutt hüüab terwe kanadekarja söögile, ja neid hüüdeid mõistetakse, — mõistawad isegi noored pardi pojad, keda kana wälja audunud. Seda teelt ei pruugi loomal — ja sellepoolest lähebki ta inimese kõnekeelest nii palju lahku — mitte kätte õpida. Kanade perekonnal ühe õue pääl on täitsa seesamane kõne-keel, kui teise õue päälgi. Kukkest, kes oma „kukereegu“ maailmasse pasundab, ilma et isegi teaks, mis tarbeks, saawad teised kukked, kellel mitte see auu ei ole, temaga isikuliselt tuttav olla, aru. Ja ka audumise masinas wälja auunud noor kukk laulab päris meisterlikult, kui ta ka seda „keelt“ weel ialgi kuulnud pole.

Inimestega pole lugu mitte nõnda. Mitmesugused rahwad räägiwad mitmesuguseid keeli, ja keeled lähewad üksteisest lahku, kui inimesed lahku lähewad, ehk nad küll ühist keelt rääkijatest pärit on; ja inimesel, kes mingisugust kõnelemist pole kuulnud, ei ole looduse keelt, waid ta amaldab ainult üfsikuid hääli, millede läbi ta tugewaid tundmust teada annab, nagu naermine, nutmine, nuusumine jne.

Kui harimatadena ka mõned metslikud rahwatõund üles leiti, — ikka leiti nende keskel kõnekeelt, mille abil nad mitte üffi kõige lähemal

olemate tehaliste vajaduste üle arutada ei wõinud, waid mis ka küllalt nii haritud oli, et niisugusi mõtteid awaldada, mis mitte rääkijaga kõige otsekohelemas isiklikus kokkupuutumises ei seisnud. Ka kõige metsikimate rahwasugude kõnekeel on paljude rahwapõlwele pärandus, on taugele minemise ulatama ajaloo tunnistus, lihtsusest täiusse eduenemine, ja selle keele kõnelemist jättawad need rahwa suguharud loomulikult ainult siis kõnelemast järele, kui nad teiste inimestega kokku puutuvad, telledel waimlikult haritum, rikkam ja täielikum keel on, mis rääkijate waimlikust küpsusest tunnistust annab.

Kui inimese ajaloo algusaegadesse tagasi minnakse, siis võib küll seda arwamist üles seada, et kõik keeled looduse häälest, tundmuste awaldamistest wälja on wõrsunud. Walmis keeled kannawad mitmes tükis ühise päritolemise tannu tundemärki, ja kui selle läbi ka weel mitte tõendada ei saa, et kõik inimeste sugu ühest esimesest inimeste paarist wälja on wõrsunud, siis järgneb sellest ometi niipalju, et ühesugused esimesed põhjused ühesugusi sõnu, lauseid, kujutusi looma õpetasid, — põhjused, mis tihti mitte wälimisest ümbrusest ei tulnud, waid ühesugusest sisetamisest waimlikust sihist ja waimlikust seisukorrast.

Inimeste waimline olemine annab ennat ini-
meste kõnekeeles kõige suuremal määral tunda,

ja alguskeelte ajalugu, mis praegu veel väga puudulik on, jaab kindlaste ükstord selleks tõendust andma, et inimesesuo waimlist edenemist kõige paremine nende keelte edenemise kaudu mõõdetud võib saada.

5. Inimese walitsuslik võim.

Inimesesuo waimlise loomu sisemine tunnistus seisab inimese mõjus looduse pääle. Üksit inimene on looduse alam; ta rahwapõlwed, kes elanud on ja praegugi elamad, ei mõinud ega või loomulikude asjade läigule pääasjalikult ja põhjusmõttelikult mitte vastu panna. Inimesesuo elu kujuneb nende seaduste järele, mida meie aimame, aga ometi mitte kirjeldada ei saa; aga sellest wadjadusest hoolimata, mida mitte ärasalata ei saa, on inimesesuo nii otsustaw ja kaskim võim maatera üle, et see sellest ajast pääle haffates, kus ta inimeste eluasemeks on saanud, täitsa ümbermuudetud on, et niihästi nõndanime-tatud surnud loodus, kui ta taimede- ja loomade ilm inimesesuo omaduseks on saanud, kus ta nii oma kasuks ja hääks teha ja talitada võib, nagu oleks see tema enese omadus, temast enesest loodud.

Et seda kõike aga ainult waimurikas inimesesugu toime saata võiks, siis on siin juba

selge tähendus, et waimul looduse üle walitseja wõim on, nii ka selle ainduse kohta, mis ka kõige madalamal hariduse astmel seiswatel rahwastel tumedalt tuntud on, et ülepea waim Kõigefõrgem ja kõige üle walitseja on.

Nii kaugele kui inimese käsi ulatab, nii kaugele on ta terwet loodust enese teenistusesse pannud ja seda oma otstarbedeks tarwitama hakkanud.

Loodus pole inimesele seda tööriista annud, mida ta wihmaussile lükkis, et ta sügawale maa sisse tungida wõiks, aga inimene on tema eest lukku pandud maa sisemusest kima wälja toonud ja tule abil rauda sepiitlenud, mille abil ta sügawasse maakeri sisemusesse puurib. Asju, mis looduses olemas on, aga kuskil ega kunagi puhtalt ei leita, wõib inimene puhtas olekus walmistada. Paljuid metalli, õhusortisi, taimesahwtisi, õlisi, alkoholi ja lõpuks lõpmata rida keemialisi algusaineid ja keemialisi ühisi ei walmista mitte loodus, waid ainult inimene wõib seda teha.

Nii laialt, kui maakeri pind inimesi kannab, on inimesed maakeri pinda ümber songinud, loomuliku taimedeilma, metsliku taimi, ära kaotanud ja ainult niisuguste taimedele ruumi ja elu ja edenemist lubanud, mis inimesele kasulikud ehk tema filmale wõi haifutundmisele meeldiwad on. Ta on põlist metsa maha raiunud ja puu=

dele ainult niipalju ruumi lubanud, kui seda inimestele vaja on. Ta on metsa elanikude, metsloomade tšestel hirmust ärahäwitamist toime pannud, nii et need peaaegu termelt maatera pinnalt kadumas on. Kes mitte inimese tarwis ei ela, sellest mõtab ta elu ära; mis inimese elu tšegitab ja lõbusamaks teeb, sellele annab ta elu, et seda, mõib olla, juhtumise korral jälle ära mõtta. Tšaltšutatud loomad elavad ju ainult inimese elu otštarbeteks. Tšaltšutatud loomade tõund figinewad metsikis olekus palju pikalisemalt, kui inimeste kaswatuse all, aga koduloomad mõiwad ainult sellepärast omaš elust rõõmu tunda, et nad oma elu inimeste elule ohwriks toowad.

Inimene on taimede- kui ka loomade ilma segatõuugude läbi rikaštanud, mida ta kunstlikult on figitanud, uagu seda wabas looduses mitte ette ei tule. Eugemata õnnade sordid on metsõuntest teškinud, mida praegu põlatašse; inimene on seda puuwilja peenendanud, aga — iseeneš tarwis. Ta on ka lambakaswatust mitmesuguste tõugude paaritamise läbi parandanud ja seda tõige wähem kaitšewõimulist looma lõpmata arwuni rohšendanud, aga niihästi nende tõuugude parandamine kui ka üleüldine rohšendamine šündis ainult inimese juo kasude pärast.

Kuhu meie iganes waatame, on terme maa inimese tõõd täis, mis looduse tõõšid kas ära

taotavad ehk ümber muudavad. Põllud, rohu-
aiad, heinamaad, majad, uulitsad, külad, linnad,
— kõik on inimese waimu loodustwalitsewa loomu
tunnistus. Kus inimese waim töötab, ei järe mä-
gestik mitte nii, nagu ta oli, ei järe mets nii,
nagu ta enne olnud, ega jõgi nii, nagu loodus
teda kujutanud. Siin saab mägi läbi kaawatud,
säälg org kõrgemaks täidenud, siin mets ära häwitatud,
säälg uus mets asemese istutatud, siin jõeale pais ette
tehtud, säälg wesi kraawide kaudu laiali lastud.

Loodus pole inimesele linnu tiibasi annud,
aga õhulaewa abil tõuseb ta toleda kõrguseni.
Ükski kala ei jõua niikaua wahet pidamatast ujuda,
kui laew, mida inimene juhib. Jõgi piab tema
weoloomaks hakkama, tuul oma jõuudu inimesele
laenama, jõe koss tema westisi ümber ajama,
magneeti nõel temale teed näitama ja weeauur
temale wäsimata sulaseks olema. Põlse warras
on temale kaitsejaks looduse raskuwate leetide eest,
walgus on tema päewapildi maalijaks hakanud
ja elektri telegrahw ruttab tormist mööda, teda
waremalt Sumala kõigetiiremaks kätjalaks peeti.

Kui loodust niisuguses kujus näha tahetakse,
nagu ta esialgselt olnud, siis ei ole pea ühtki
kohta enam. Kuhu oma pilku wõiks pöörda, kui
ainult mere pinnale ja ülesse tähtede walda; maa-
tera kindel pind saab pea üleni inimese waimu
läbi ümber muudetud.

Küll on inimese waim loodust looduse enese jõundude abil enese täsualuseks teinud, aga just sellest paistab tõsine walitseja loomus, kes teendri jõundude üle walitseda oskab, et selle läbi teendert ennaft allahetlikuks teha.

6. Inimese waim ja õhuring.

Inimese mõju looduse pääle tähele pannes selgub, et inimene mitte üksi maatera üle ei walitse, waid ka ülesse kuni pilwede riiki ulatab.

Mitte üksi taimi ja loomi ei wii ta ühest kliimast teise, waid ta mõjub ka kliima pääle ja sunnib pilweid ja soojust, oma teed inimeste elukohtade laudu seadma.

Maa, mille pinnal meiegi elame, oli põlistel aegadel osalt suurte metsade, osalt soode ja rabade all. Kus aga põline mets asub, sääl on õht jahe. Selle kohale koguvad ülewel weeauurud, et pilweteks ühineda, ja puistawad nende paitade pääle wihma maha, et metsa põhjas ojafeesi sünnitada, mis lehtedest kattusse, lõnajalgade ja sambla warjult nii ruttu ära kuivada ei wõi. Inimesed ja loomad, kes niisuguste kohtadesse asunud, elawad külmas, märjas kliimas, mis terwisele kahjulik on. Minult kõige tugewamad tõuud suudawad sääl wastu pidada, nõrgemad surewad ära. Kui meie wanaaja tugewatest inimestest

Kuuleme ja lueme, siis unustatakse ära, et surm nõrgemaid enneaegu handa wiis ja ainult wäheseid, tugewamaid, järele jättis, kes kliimale wastupidada jõudsiwad.

Kus maa liiwane on, sääl on ta paljas. Tuuled tormawad säält üle ja wiiwad niiskuse minema ja päikse soojus põrkab wäljast maapinnast tagasi, ilma sügawamasse tungimata. Liwagendikus on maapind lahja ja õht selle kohal kuiv, põlises metsas aga õht niiske ja taimede kasv lopsakas.

Ta siin on koht, kus inimese waimu walitsus looduse kallal töösse hakkab. Inimesed raiwad ehk põletawad metsa kohati maha, et päikese soojus maapinna ligi pääseks ja tuul waba mängumaad saaks. Selle läbi katteneb rohke pilwe tekk ja sinine taewa tekk saab nähtawaks. Maapinna ümbermuutunemine toob ka pilwete muutunemist. Ära mädanenud ja põlenud metsade tuhk wärwib maapinda mustaks ja loob figitawat mulda, milles need taimed kasvawad, mis inimese toiduseks sündsad on. Metsloomad wähenewad; inimeste elukohad suurenewad ja maakoht saab sündsaks inimeste eluasemeks, kuna ümbermuudetud maapind õhumerd teatawa kõrguseni ümber on muutnud.

Ta inimesesugu nihkub ikka kaugemale edasi. Sahipidamine, kalapüük ja sõjapidamine pole mitte

enam tema ainsamad ametid. Inimene ei hulgu mitte enam, poolmetfikus olekus, ühest metfast teise; ta ei ela mitte enam wiletsas talapüüdja hurtfikus wette ääres ega sõdi enam wibu ja odaga temale pääletungiwate suguharude wastu, kes tema asukohta kääst ära tahawad wõtta. Maa pinnal on juba paljudele ruumi. Sääl on rohumaid, mida tarjapidajal rahwal waja on. Koduloomad rohkenewad ja teewad sõnnikut, et põllu pääl kaswawad taimed wärsket toidraiaet saak-
siwad. Pea wõib inimene juba liiwakaid kohte wõetada, mis päikese soojust sisse tõmbab ja kinni piab. Põudne liimalagendik kaob, isegi talju saab mulla korraga kaetud, mis inimest toitmast wilja kannab. Taimed, mis enne ialgi siin ligineda ei wõinud, leiawad nüüd niisugust kllimat, mis neile elujõwudu annab ja õht, mis enne kui tõrbenult üle liiwawäljade oõtsus, kust metfikud isaisad endid eemale hoidsiwad hällitab nüüd wilja laialistel põldudel, kuhu pojapojad rahulikult elama on asunud. Pojapoegade wirtus istutab uusi metfi ja meelitab pilwete riiki lähemale, et see oma õnnistawat wett, inimeste tãtetõõ sigiduseks, maha saadaiks.

Nii mõjub inimene maapinna pääle, maapind õhumere pääle, õhumeri pilwete pääle ja pilwed päikese soojuse laiali laotamise pääle.

Sa inimesesuoga ühes rãndab ka kllima

ühelt maalt teise. Mitte üksi taimed ei muuda endid ümber ega saa loomad omale teist nägu, waid ka pilwed lähewad metsikumaiks. Kui Palestina, — see maa, millest wanad kirjad nii-palju räägiwad, kultuura asupaik oli, kiideti teda maais, mis hommiku kasteist ja taewa wihmast joodetud saab. Kui ta aga metsikute rahwasugude omanduseks sai, ei läinud mitte üksi maa kiwiliseks, waid ka taewas sai raudseks, ja wihma sadas ainult mõne kuu tagast. Kui alam-Egiptuses ei rohuaedu ega metsi ei olnud, oli wihm säääl tundmata külaline, ja ainult Niiluse jõe muda, mis Nuubia mägedest alla rantud sai, rammutas ja niisutas maad; aga sellest ajast saadik, kui Mechemed Ali Europa kultuurat ühes metsa- ja rohuaia taimedega sinna istutus, tulewad sinna ka wihmarikkad pilwed ja, elanikude imestuseks, hakkawad weefogud tekkima. Greekamaa kultuuraga muutis ennast teatawaste ka Greekamaa kliima. — Sa kõigest sellest selgub, et inimese waimu walitsus ka kuni õhumeresse ulotab.

7. Mis pääajus mõtlemise ajal sünnib.

Looduse uurijatel pole selle kohta kõige wähemagi kahtlust, et ainult terve, wigastamata pääaju täieliku waimlise tööle mõimuline on. Igasugu liiga tegemine pääajule tumestab waimu.

Liig kange were ringjooks, mille tõttu pääaju weresoonekesed liig kangesti täidetud saavad, on niisama mõtlemise segamisega ühenduses, kui nõrk ringjooks, mis pääajusse liiga vähe werd wiib. Kirglikud äritused, mis werd kangesti kihama panewad, rööwiwad siis ka niisama selget mõtlemise jõundu, ja siis saadetakse tegusi korda, tehakse otsusi, suetatakse lootusi ja kujutatakse enesele mõndagi ette, mida hiljem, rahulises olekus, kas naerdakse naerdakse ehk kahjatselatakse. Aga niisama saab ka ehmatuse ja hirmu läbi, mis were ringjooksu takistawad, mõistufeta olekut ja mõtete segadust sünnitawad, mis kogu ni mõõriti tegusi ja eksliisi otsusi tegema wiib panna.

Need üleüldised, kindlad asjaolud ei anna aga selle kohta weel mingit selgust, mis suguses suure pääaju osas mõtted „wabritseeritud“ saawad. Sa isegi seda ei leata sugugi mitte, mis suure pääajus mõtlemise korral sünnib. Haiguse korradel on väga imelikku ilmuwusi tähele pandud. Wahest on inimene muidu täielikku mõistuse juures, ja ainult siis, kui mingisuguse teatava asja üle rääkima hakatakse, lähewad tema ette kujutused segi, nii et ta segaselt rääkima ja walesti mõtleva hakkab. On inimesi olemas, kes iga asja üle maailmas õieti otsustawad ja ainult ühes asjas täitsa nõdraarulised on. Palju niisugusi haigeid on küllalt nii targad, et nad aru-

saawad, et muud inimesed nendega selles asjas ühes nõuus ei ole, ja nad warjawad sellepärast oma eksiist mõttet, selle asja üle ei sellegiga midagi rääkides. Teised on aga jälle niisugused, et nad igat juttu selle punkti pääle juhiwad, millest nad väga hästi teadwad, et teised inimesed selle üle hoopis teiste mõtlewad. Meile teeb see iseäralist kodi, itka uuesti ühe teatama tõenduse pääle tagasi tulla, kui selleks kõige wähematti asja juhtub olema. Niisuguste õnnetumate haiguse ajalugu õpetab siis enamiste seda, et nad termel päiwil pääasjalikult ja enamiste kirglikelt niisuguste aatede kallal tegemuses on olnud, mis nüüd ümberpöörnud wiisil kentsakaks etteujutuseks on saanud. Pärast niisuguste inimeste surma on siis enamiste ka leitud, et nende pääaju üleüldiselt terve näib olema, ometi aga ühest teatawast kohast haiglane oli. Selle järele wõidakse uskuda, et teatawad mõtte=fordid ka teatawates pääaju osades wabritseeritud piaksiwad saama, aga erapooletu uurimine tõendab, et selle üle mitte midagi kindlaste teada ei ole. Sest on ka juba leitud, et kahel waimuhaigel, kelledel täitsa ühesugused ekslikud aated oliwad, pääaju kummagilgi täitsa isekohast haiglane oli.

Tuleb ette, et misliisuguse juhtumise läbi üks salf pääaju weresoonekesi katkestatud saab ja et sellesse paika werewedelik woolab. Niisu=

gustel juhtumistel sünnib, et haige, ilma et tema elu hädaohus oleks, ka täitsa õieti mõelda juudab ja ainult mistisuguste teatavate asjade kohta võimaluse taotab. On niisugusi haigeid, kes mistisugusi nimesi ära unustavad. Neil pole võimalik, ka oma enda nime meelde tuletada; nad ei saa oma naese, laste, sõbra ehk mistisuguse linna nime wälja ütelda, ehk nad küll selle nime üksikuid tähtesi wälja ütelda oskavad. Nad teadwad wäga hästi, kelle nime nad nimetada tahawad, näitawad näpuga teatawa isiku pääle, eitawad, kui teist nime nimetatasse ja wõiwad jelsamal filmapilgul, kus neile seda nime ette üeldi, järele ütelda. Aga niipea, kui nad ühte lauset wäljarääkida katsuwad, kus seesama nimi ette tuleb, siis on nad seda jällegi unustanud. Niisama kui nimedega, on lugu wahest ka teiste teatavate sõnadega, wahest ka terwete mõttete ridade ja ettekujutustega.

Kui siis pärast seda, kui niisugune haige mingisugusel muul põhjusel ära sureb ja ühte teatawat kohta pääajus haiglane leitasse olewat, siis wõidakse arwata, et siin see paik on, kus see nimi, asi ehk sõna, mida haige wälja ütelda ei saanud, wabritseritud saab; aga ka see pole kindlaks jäänud ja mitmesuguseid juhtumisi wõrreldes pole selle kohta mingit kindlat otsust teha wõidud.

See pole wistist mitte ilma põhjuseta, et

inimesed, mõeldes, omale tõe otja ette panewad, nagu asuks mõte jään kohal, et nad häfilise mõte juures pääd selga wiistawad, üliöömsa ehk hirmsa nähtuse juures pääd kätte wahela suruwad ja et kitsikuses olles kõrwatagust fratšitatse, aga selle järele otsust teha, misjугuses pääaju kohas teatawad mõtted wabritseeritud saawad, oleks täitsa wõimata.

Kõikide sarnaste küsimuste pääle, nagu : mis sünnib pääajus mõtlemise ajal? misjугused teatawad pääaju jaod saawad teatawate mõtete juures tegewusesse pandud? Misjугust oja mängib jään juures hall, misjугust walge pääaju kogu? Mis on jään juures kerakestel, mis kiukestel — milledest pääaju kogu on pandud — teha? — kõikide ja paljude sarnaste küsimuste pääle wastab looduse teadus lihtsalt: seda ei tea ma senini weel mitte!

8. Sündimisel omandatud waim ja tundma õppimine.

Üks kõige humitawamate ki teaduslikest küsimustest on see, kas inimesel teatawad aimdused sündimisel on omandatud, loodusest laasa antud wõi kas ta neid alles tundma õppimise läbi omandab.

Seda ei saa mitte salata, et loomal juba koge sündimise järele teatawad õiged aimdused

on. Kui tall ehk wars otsekohe ema juurde imema läheb, siis sünnib see ainult sellepärast, et ta oma emat näeb, sest lutsikad, kes kohe pääle sündimist weel mitte ei näe, ei oska ka ema juurde minna. Ehk nüüd küll loodud sund talle ema juurde juhib, siis sünnib see juhtimine ometi õige, ehk küll tumeda ettekujutuse tõttu, mis talle nägemises asub, kuna ta ju oma silmadega weel midagi aratundma pole õppinud.

Kui nüüd mõeldakse, et sündinud inimese lapsel küll palju aega on, oma meelte abil midagi tundma õppida, siis on ometi selge, et ta tundma õppimiseks mõistust vaja on. Mis aitaks see lapsel, kui ta tuhat korda ära tunneks, et ema rind tema nälga kustutab, kui ta koguni ilma mõistuse ja meelepidamiseta oleks ja nii oma toitmisest midagi aru ei saaks ja koguni ära unustaks, mis ta praegu tunnud? Selle järele peaks siis arvama, et inimesele tõesti mõnda mõistuse ainet nõnda ütelda külge sündinud on, mis teda võimustawad, seda mis tihti läbielatust aru saama, meele pidama, nii siis ühte ettekujutust wälja arendama, et tihti ära tuntud asjast reegelt kofku seada, mida aratundmiseks ehk tundma õppimiseks nimetatakse.

Wäga õpetlikud on need kotsed, mis nende laste juures ette wõeti, kes kurtide ja pimedate

tena sündinud on. Nad waesefesed on ühtlasi ka kurdid, sest et nad kunagi rääkimist ei kuule, — ka oma enese häält mitte. Nad teewad ainult niisugusi hääli, mis isegi wastutahtmist wälja tekkivad, nagu naermine, nutt, karjumine, nuusumine ja õpiwad selle järelbusel seda tundma, et teised inimesed neid hääli tähele panemad. Nende äratundmise piirid on üliwäga kitsad; nad woiwad ainult haistada, maitseda ja katsuda, et selle läbi aru saada, et wäljaspool neid ürs maailm mitmesuguste asjadega olemas on. Seda wõiks täitsa ilmwõimataks pidada, et niisugused õnnetumad oma ülikitsade äratundmise piiridega oma waimu harida wõiksid, kui nende kallal ka kes teab kui palju waewa nähtaks. Sa ometi on paljude juures korda läinud, neid paljuid nendest eemal olewaid asju ära tundma õpetada, milledeks neil meeled puunduwad. Üliimeliste õpetamiside läbi on seda tõuugu õnnetumaid nii palju õpetatud, et nad õiget meeleterawust omandamad, ja mitte üksi masinlikult kasulikka töösi ei tee, waid ka oma tegewuse tähendusest ja tähtjusest aru saamad.

Õfegi kõige targem loom, kes näha ja kuulda võib, nii siis äratundmiste poolest palju rikkam on, kui seesugused inimese loomad, seisab neist palju madalamal, kui nende haridust aga mõistlikult ja kestwalt juhitaakse. Bostonis, Ameerikas,

on üks instituut, kus seesugusi tütarlapsi kasvatatakse. Nad õpiwad ühte sõrmede-keelt, mis sellepoolest sellest, mida kurtummadele õpetatakse, lahku läheb, et nad oma sõrmi mitte õhus ei liiguta, waid selle inimese kae pääl, kellega räägitakse. Selsamal wiisil saawad nad ka wastuse, sest et nad ju, kurtummade wiisil, sõrmeliigutusi õhus ei näe. Nad õpiwad kirjutama ja seda, mis iseäraliste kõrgete tähtedega kirjutatud, tahwlide päält käega tatsumise abil lugema. Neil on võimalik, mitte üksi teiste mõtteid teada saada ehk omandada, waid ka oma mõtteid teistele edasi, teada anda. Ja neil on isegi õige arusaamine terwete inimeste olemise üle, kes niisuguses maailma elawad, mis nende eest igawesti lükku on pandud, ja annawad selleks tõendust, et ainult weel ühte laugemale minemat õpewiisi waja on, et nende waimu weel täielikumalt harida ja neid selle ära tundmise kõrgusele tõsta, millest arwata mõiks, et seda ainult filma ja kõrwa abil kätte saada wõidak.

9. Ettefujutustest ja nende täienemistest.

Eh! looduse teadus küll mitte ütelda ei tea, kust waim pärit on ja kuidas mõtted niisuguses pääajus, kes weel kunagi pole mõelnud, kuju-

newad, siis on ometigi juba tähelepanemiste läbi mõnesugust teadmist selle wiisi üle saadud, kuidas mõtted loomulikult ridastikku asuwad, kuidas ühest mõltest teise pääle üle minnakse ja kuidas teatavad mõtete riad tekkivad, mis kas kõrgemate mõtete, waimu kogumise juurde wiivad, ehk jälle mõtete laiali jooksfule juhivad.

Lihtne mõtlemise wiis on see, et ühe sündmuse wõi nähtawuse järgi teist otsustatakse, niipea kui äratundmine küllalt tihti on õpetanud, et need mõlemad nähtawused ehk sündmused kokku käiwad. Laps harjub äranägemise järele, et ema tema kisa pääle juurde ruttab, niikaugele, et ta lõpuks emat kisa läbi juurde kutsuda oskab; täiskaswanud inimene, kes küllalt tihti ära on näinud ehk tundma õppinud, et wälgu kannul pea müristamine käib, säeb omas ettekujutustes ikka wälku ja müristamist kokku, kui ta ka mitte ei teaks, et nad tõesti ühest ja sellest samast looduse ilmuwusest pärit on. Sa isegi loomal on wõimalik, niisugusi lihtsaid ettekujutusi ja mõtete ühendamisi toime saata; koer, kes kord kepiiga peksta jaanud, ühendab kepi nägemise ja peksta saamise mõistet, nii et ta igakord peksta saamise pääle mõtleb, kui ta keppi niisuguses olekus näeb, kui see siis oli, kui ta peksta sai.

Kõrgem mõtlemise wiis on juba see, kui äranägemistest ühte seadust ehk reegelt tehakse

ja sellest ühte mõistet wälja juhitakse. Kui näituseks laps raske pilwe ülestuleku korral wihma sadama hakkamist ootab, siis ei ole tema mõtete laif mitte palju kõrgem, kui koeral, kes keppi nähes peksa saamise pääle mõtleb; kui aga laps oma mõteteühendamistes niifaugele lähneb et ta ta ilma nähtawate pilwedeta seda reeglit kindlaks teeb, et pilwed ja wihm kokkufäiwad, siis kujaneb siin juba üks mõiste ja tõuseb nii kõrgemate mõtete rida, kui laps selle kokkufäimise põhjuse üle järele mõtleb, selle ilmumuse põhjusi otsib, siin juures palju teisi äranägemisi sellega wõrdleb, et õigeid ja ekslisi põhjusi üksteisest lahutada. Niisugusel juhtumisel on waim juba palju kõrgemas tegewuses, isegi siis, kui lapsel mitte torda ei lähe, looduse ilmumuste õiget põhjust üles leida.

Itka aga on see üks waimu tegewuse reegel, et ettekujutused, mõisted ja mõtted mitte wabatahtlikult ühe asja juurest teise juurde ei hüppa, waid itka ühe eie järele, seniste äratundmiste riast, käiwad.

Nähtamisel, mis meie mõtlemise kohta kõige suuremal wiisil mõjub, on juba lähemalt tuntud seadused põhjusets; seda katsume järgmises päättügis seletada.

10. Mõtete rahutus ja rahu.

Terawameelsed looduseuurijad on tähele pannud, et aeg, mida pääaju üheks ainsamaks ettefujutamiseks tarvitab, üliwäga lühike on, et päale selle pikem wiibimine ühe ettefujutuse juures täitsa mõimata on ja et sellepärast mõtted jalamaid, niipea kui nad ühte ettefujutust on teinud, tahtmatalt edespidiste ettefujutuste päale lähewad.

Näituseks ei wõi „tuifese“ päale mõeldes mitte selle päale seisatama jääda, waid tahtmatalt minnakse tema lähema tähelepaneku päale üle, mõeldakse, mis farwa ta on, misjuguised tema tiiwad, jalad jne.; pea ei wiibita ka siin juures mitte enam, waid minnakse ümbruse päale, mõeldakse tema seisukohta, tema lendu, ja minnakse, ilma et ise seda tähele paneks, täitsa uue ettefujutuste ria päale, millede järele jälle uued ettefujutused tulewad.

See asjaolu wiib selle wäga põhjendatud arwamise päale, et pääaju, ülcpää täiskaswanud inimesel, kunagi ei puhka, waid wahetpidamatalt tegewuses on, ja nimelt ikka waheldawate ettefujutustega. Nagu film-ära wäsi, kaua aega ühe ja sellesama punkti päale waatamast, seda rohkemal wiisil wäsi weel pääaju, kui ta üheainsama ettefujutuse juures wiibida tahaks. Kes enesest kunagi päewapilti teha on

laiknud, teab, mis see tähendab, kui ta ainult 30 sekundit ühe ja selle sama punkti päale wadata tuleb. Kõige suuremat jõuu tõlkumõtmist on selleks waja, et juba sellel ülilühikesel ajal igawust ei tuntaks, kuna aga sääl juures ühtlasi ettewõtakse, ühe ja selle sama asja päale mõelda. Kes ennast terawalt tähelepanna oskab, see tõendab, et mõtted selle poole minuti jooksul ühtelugu laiali minema kippusiwad ja ainult tunstlikult kooshoitud pidiwad saama.

Selle järele näib see üks waimu iseäraldus olema, et ta ühe ettekujutuse päält ülilühikese kestuse järele teise päale üleminema piab, ja see üleminek sünnib kindlate reeglite järele, ehk küll neid reeglisi ei tunta.

Kuijama võib kahe asja järnaduse läbi ühe ettekujutuse päält teise päale wiidud saada, kui neid ka harilikult mitte ühteaegu ette ei tule, näituseks wihma ja lund. Ka ühetaoliselt kõlaw sõna võib teise asja päale juhtuda, ehk need asjad muidu küll sugugi ühetaolised pole ega ka ühteaegu ei ilmu. Ja ka isegi wastolud kutsuwad üksteist ette, nagu walge ja must, külm ja soe, määrg ja kuiv. Seda ilmuwust nimetatakse mõtete tõlkumimiseks ehk aatete ühendamiseks.

Huwitaw on tähele panna, kuidas mõtetega wahest lugu õige imelik on. Ka kõige wärgem ja waimurikkam inimene saadab wahest pool

tundi mööda, mille üle ta sugugi ütelda ei wõi, mis pääle ta oieti mõtles. Ta teab seda küll, et ta paljugi mõtles, ja mististe poleks ühelgi maalijal võimalik, kõigal omal eluajal seda üles joonistada, mis ühe poole tunni jooksul selle nähtawalt laiskleja inimese pääajust läbi on käinud. Ta ometi pole midagi sellest meelde jäänud, sest et õiglaseist mõtete käigust hoolimata ükski neist mõtleja pääle tähtjamat mõju pole awaldanud. Meestel käib suitsetamise ja naesterahwastel heegeldamise juures tihti terve maailm mõtteid ja tujutusi pääst läbi, milledest, kui nad seda ka meeldetuletada tahakfiwad, ometi vähematti jälgegi meelde pole jäänud. Ainult siis, kui mistisugune mõte iseäralikult on huwitanud ehk ka üks ettefujutus teiste keskel mitu korda tagasi pöörnud, tuleb see meelde ja tihti arwatakse siis ekslikult, et kõik see aeg sellesama asja pääle on mõeldud.

Pääajul on niiviisi tarwiline, alati ettefujutusi waheldada ehk neid laialiste mõtete terweteks piltideks ümber muuta, et iga jutustus ehk raamat, mis liig kawa ühe ettefujutuse, ühe mõtte juures wiibib, ainult tusk, suure pääaju kärsitust sünnitab, mida igawuseks nimetatakse. See suure pääaju kärsitus, mille loomu muidugi mitte lähemalt ei tunta, näib pikendatud üdi pääle mõjuma, millel jälle hingamise pääle nii suur mõju

on, et ta aegutamist sünnitab, mis päriselt ainult iseäralik hingamise liikumine on.

Kui lähedas ühenduses hingamine suure pää-
aju ettekujutustega on, võib ohkamistest näha,
niipea, kui tüft aega mistisuguse kurwa mõtte
juures viibitakse. Ka siin on mististe pikenda-
tud üdi pääle mõjutud, sest et ohkamine jällegi
mund ei ole, kui iseäralik hingamine.

Paljudel inimestel on võimalik, ei mitte
millegi asja pääle mõelda, et lergemine magama
jääda võiks. Igawa sisuline raamat teeb neile,
kes seda kunsti ei oska, sedasama hääd; aga ka
juba see ettemõte ehk otsus, et mitte millegi pääle
mõeldagi ei taheta, paneb pääaju tegemust pii-
ridesse ja sünnitab ja toob — kui ka mite alati —
und, mis suure pääajule puhkamise ajaks on.

11. Meelepidamise- ja meeldetuletamise võim.

Pääajul on iseäraline võimalus, niisugust
ettekujutust, mis temasse kord tugewaste on asu-
nud, tüft aega alal hoida. Selle pääle põhje-
neb meelepidamise võimalus. Et seda ülepää
mitte ei teata, mis pääajus mõtlemise ajal sünnib,
siis on see üliwäga raske, meelepidamist
õieti seletada, Siiski on põhjust olemas, arvata,

et siin midagi sellesama taolist sünnib, kui meelte, nimelt nägemise ja kuulmise juures.

See on kõigil teada, et kui õige heleda valguse pääle waadatakse ja siis ruttu filmi linni pannakse ehk kõrwale pöördakse, siis seda mõju nii pea koha ei kaotada, waid et valgus weel tükk aega filmades asub. Seda nimetatakse „järele-tundmuseks“. Kõrwoga on seesama lugu. Kui kauakestwat ja mürisewat muusikat on kuulnud, siis kuulatakse wahest tahtmatalt weel mitu tundi hiljem kaset waikust selle järele. Ümberpiiratud kindlustes, kus päewa jooksul palju lastmist kuulnud on, usutakse ka isegi kõige waiksemal õöl weel ikkagi paufust kuulma. Kõik need on meelteergude ärituste järelmõjud, kus juures enese armamine mistisugust osa mängida ei pruugi, nagu seda kõige paremine heleda valguse järelmõjust filmas otsustada võib. — Nii näib siis, et ka iga ettekujutus, iga mõte pääajusse niisamasugust järelmõju järele jätab, mille läbi ettekujutused ja mõtted pääajus kauemat aega wiibivad, kui sõal ka waheajal teistest ettekujutustest ja mõtetest puudus pole olnud.

Juba kõige lihtsama luokese juures, millest laps aru saada võib, on see nõue, et selle lõpikul hakatus mitte ära unustatud ei saaks. Selleks on juba meelepidamist waja, et ka kõige pisemast luoksest oma sisu poolest aru saada. Wäga täht-

jaas on, seda tähele panna, kuidas wäikesi lapsi mõnesugune jutuke tangedsti humitab ja nad enne rahule ei jäta, kui neile seda weel kord ette on jutustatud. See on tõendusiks, et nad tõesti selle jutu kokkufäigust aru on saanud. Kui aga üfsikute asjade üle seletust küsitakse, siis on näha, et nad neid selgesti ei tea. Nende pääaju on nii üleüldist mõju omandanud, kuna üfsikud asjad jääb weel mitte aset pole leidnud.

Lihti on lugu ka ümberpöördud. Ka täiskaswanud inimestel ei järe ühest raamatust, pildist ehk näitemängust, millest nad väga hästi aru on saanud, mitte terve siju meelde, waid ainult üfsikud osad, nad plawad ainult üfsikuid asju meeles ja ei tunne terwet kogu aastade pärast mitte enam ära, nii kaua kui see üfsik asi neile ette ei tule. Niipea aga, kui see on juhtunud, saab neile kõik muu nagu iseenesest selgeks.

Seda sündmust pääajus, mis väga imeline on, nimetatakse meeldetuletamisiks, ja see tuleb tihti nii järsku, et selle üle koguini imeteletakse. Ka siin juures mängib pääaju olef tähtsat osa. Meie oleme juba tähendanud, et pääaju haigust olemas on, kunas pää täitsa tuttawaid asjugi ei mäleta; on aga ka otse wastupidiseid, haiglasti pääaju olekuid, kunas ammugi äraununenud luod ja asjad meelde tulewad, mida terwel päiwil juugi meeles ei ole. Seda laadi nähtawused on

tihti foguni imelikud. Waimuhaigete juures tuleb ette, et see haigus ainult ajuti nähtawaks saab, nii et termed nädalad, kuud ja isegi aastad läbi lähewad, enne kui haigus jälle kord nähtawale tuleb. Niisugustel turlbadel juhtumistel on tähele pandud, et nõdrameelne midagi ütleb wõi teeb, millest ta terwel päiwil wähematki ei tea. Nii pea aga, kui hullumeelsuse tuju uuesti pääle tuleb, teab haige tarwa päält, mis ta minewasel haiguse ajal rääkis eht tegi, ja see mälestus on temas nii elaw, nagu seda termete juurest waevalt leidub. Siin on nii umbes niisamasuguste ilmutustega tegemist, kui seda hypnotilise sügawune juures tundma õppisime.

Niisuguste juhtumiste taoline on ka see, et inimene, haiguse tundidel, ammugi äraunustatud lapselõlwe jutukesi meelde tuletab. Erguhaiged naesterahwad, kelledega tihti mitmesugusi halbu naljasi tehakse, piawad omas haiglasel poolunes kõlawaid kõnesi ja kordawad pea terweid jutlusi, mis neile meelde jäänud, mida neist muidu uskudagi ei wõidak.

Kuna pääaju tegewust mõtlemise ajal ei tunta, ei wõi meelespidamise ega meelde tuletamise jõuu üle muidugi mitte palju ütelda, mis asja selgitaks. Minult see on kindel, et ka isegi õige noortel lastel terwe fogu asju meeles on. Täiskaswanud inimene kannab terwet maailma

ettekujutusi, mõtteid ja pilti enese pääs ümber ja tal on terve fogu walmid teadwusi pääajus, mida ta, niifaua, kui ta neid ei torwita, ei aimagi, mis aga tarwilisel juhtumisel kohe niifuguses rohkuses meelde tulewad, et nende arwu inimlikku mõiste kohta lõpmata suureks nimetama piab.

12. Kuidas pääaju meelde tuletab.

Meelespidamise ja mäletamisega on see waimu wõimalus, äraunustatud asju meelde tuletada, lähedalt sugulane; see wõimalus on ainult kõrgem kraad mõlematest, millele veel kolmas juurde tulema piab.

Meelespidamine on, nagu me' näeme, ühe mõtte, pildi, ettekujutuse järelmõju pääajus; mäletamine on mistisuguse mõjuduse, pildi, mõtte tahtmata ettekutsumine, kui see juba üsna ära kustunud näis olewat.

Meelespidamine piab asjadest finni, mida tihti hää meelega unustada tahaks. Tihtigi antaks palju selle eest, kui wõimalik oleks, mingisugust walusat, häbistawat, kohutawat sündmust ära unustada, aga ta jääb ometi wärskest pääajusse seisma. Kuu aja pärast tumeneb see pisut, mis pääajus nii elawalt asus, ja selle pääle mõeldakse arwemalt. Mõtted wõiwad teiste asjade kallal töötada, ilma et meelespidamine rifutud saaks. Aga

ilmtahtmataalt saab sellest fiiski mälestus alal hoitud. Niipea kui mingisugune välimine ehk sisemine äritus selleks põhjust annab, tuleb see läbielatud juhtumine kohe meelde. Veel kauema aja jooksul saab ilmtahtmata mäletamine. Räägitakse selletaolistest sündmustest, ilma et teatud asja mälestus tahtmataalt meelde tuleks, ja kui kord poolunud asja mäletada tahetakse, siis piab seda meelde tuletama.

Mis siin juures pääajus sünnib, ei või jällegi kindlase ütelda; aga kes ennast hoolsalt tähele paneb, võib pääaju tegemise kõige tähtsast iseäraldusest aru saada.

Tuleb ette, et ühe inimese nimi ära on unustatud, aga seda inimest tuntakse ometi ülihästi. Mõttes näha, seda inimest oma ees, räägitakse temaga, võidakse isegi seda ütelda, kus teda tundma on õpitud, teatakse seda, mis asi temaga ees oli, tuntakse, kas ta meeldis ehk mitte. Aga mis ta nimi on? Seda nime on ju teatud, seda on õige tihti nimetatudki, — aga välja ütelda ei saa teda ometigi. Nime on meelest läinud, mälestus on kustunud; mis nüüd teha? Nüüd piab seda meelde tuletama!

Mis siin juures tehakse? Kuidas seda pääle haatatakse?

Lasatakse pää alla vajuda, lüüakse filmad maha, et mitte midagi omast ümbrusest näha,

puudutakse täiega otsaesist, nagu asuks ta sääl, lüfatatakse sõrmi pisut kõrgemale tahapoole, jääb juures pööaju jõuudu teataval määral kofku mõttes ja niifugust wäljanägemist omandades, et seda inimesest, kes niifuguses olekus on, koha arusaada mõib, et ta midagi meelde tuletab. Nii wiisi meelde tuletaja lõheb mõtetes selle koha pööale tagasi, kus ta teatawat inimest kõige pööalt nägi ja kus ta temaga kõige elawamalt juttu ajas. Nüüd nähaſe teda weel ſelgemine, tuletatakse meelde, niifugust kuube ta kannab, kuidas ta kõnnib, ſeiſab jne. Aga nime? jah, nime, — ſee ei tule meelde!

Nüüd haſatakse teiſſite pööale. Eüüatſe ſilmad üles, waadatakse tuas ja ſeinte pööal ringi, juſt kui oleks nime kuſſile kirjutatud. Waadatakse laſſe ja pannaſe tähele, kuidas ſääl küh-lased jalutama, nagu mõiſ ſee nime meelde tuletada. Kaputatakse pööad, nagu taheſaks eneele ütelda: ei, ſääl ſeda nime leida ei ole! Waadatakse alnaſt wälja, nähaſe wanfreid, inimeſi, majafi, — ſääl ſõidab jälle üſs wanſer mööda... Pia! Sääb küh nagu wälſ pööaſt läbi: ſee nime algas W tähega.

Kuidas ſee ſündis? Wanſer, miſ w tähega algab, wiis meelde tuletajat ſelle pööale. Kuidas on ſiis nüüd nime? Ja, ſeda ei teata ſiisſi weel mitte, aga tuntaſe, et ſeda nüüd meelde tuletada

wõib! on teada, et see w tähega pääle algab, ja see on juba midagi.

Nüüd istutakse uuesti ehk minnakse kuskile nurka, lüüakse jälle filmad maha, puundutatakse jällegi sõrmedega otsaesist ja koputatakse uuesti teataval mõõdul meelespidamise pihta. — Kas siis nüüd mitte wälja ei tule? Usjata. Nüüd hakatakse arupidama. Mäletatakse nimesi, mis w tähega algawad, ja peetakse enesega tubliste eesjani. Mängitakse küsimiste ja kostmistega, nagu oleks teine inimene enese ees, sellele õiget nime meelde tuletada tahetakse. Kas tema nimi siis Wares on? Ei, — selles ei tule r tähtegi ette! Sa nii teatakse juba, misjugufti tähti selles ei ole. Nüüd aetakse mitmesuguste nimede ja tähedede laudu ümber, kuni lõpuks nime Willemi pääle wälja tullakse.

Niisugused tähelepanekud on juba midagi wäärt; aga nendes on rohkem mõistatuslikku, kui selgitawat, ehk nad lüü jällegi tõendawad, et meelde tuletamise juures teatawate tumedate reeglite järelse käiakse, mis kindlaste waimu elureeglid on.

13. Wanade mõtete unustamisest ja uute sünnitamisest.

Niisama kui jõuu kottuwõtmise läbi midagi meelde tuletada wõib, wõib ka kindla tahtmise

järele midagi meelest kaotada ja unustada. Siin piab aga päris teiste toimetama, kui meeldetuletamise juures.

Kes mistifugusest walusast, piinawast, raskest mõttest ennast wabastada tahab, piab teiste asjade pääle mõtlema, et endised ära ununeks. Ta ei tohi oma meeltele mingit põhjust anda, midagi selle sarnast, millest ära hoida tahetakse, ette tuua. Kes haigewoodi ehk sureja juures niisugusi mõjudusi on omandanud, mis rusuwalt tema pääle mõjuwad, siis piab ta, kui ta mitte kardetawasse olekusse sattuda ei taha, teekonda ette mõtma ehk uut ümbrust otsima. Mõtlejatel inimestel on seesugustes olekutes võimalik, uut teadusepõldu kättele wõtta, uurimise ja ülepää waimlise töö läbi ennast trööstida. — Meeldetuletamise juures otsitakse jälga, mis sellesse, mida unustatud, juhiwad; unustada püüdmise juures piab aga neist jälgedest eemale hoidma ja oma waimule uusi mõtteid, sihtisi, mõjudusi pakkuma. Mida elawamad uued mõjudused on, seda enam taganewad wanad, ja ehk küll tõesti pörutawat sündmust ennagi unustada ei saa, wõib asja ometigi nii kaugele wiia, et see mitte enam nii lõikaw ja walus ei ole.

Teaduslikult pole mitte tuge, sarnast unustamist ära seletada. On looduse uurijaid olemas, kes arwawad, et kui pääaju kogu söömise ja

joomise läbi uueneb ja wana aegajalt tehaft ära
taob, siis ka wanad mõtted, tundmused jne. kao-
wad. Aga seda hoopis kõrwale jättes, et ülepää
waimlist olemust sarnasel wiisil ainesie paigu-
tada ei tohi, räägib ka äranägemine selle wastu.
Sest inimesed, kes walusate, raskete juhtumiste
järele mitte uute mõtetele ruumi ei anna, lan-
gewad, söömiseft, joomiseft, ülepää ainetes wahel-
damiseft hoolimata raskemeelsusse, mitmete aast-
tade järele longewad nad selles walusas mõttes
ikka sügawamale, nii et, teatavate asjuolude all,
nõdrameelselt jäädaftse, misjugas olekus wana
mõte kannatajal terve eluaeg läbi, mis tihti kül-
lalt pikk on, ikka elawamalt pääajus pesitab.

— Kõrges manaduses on waewalt küll ühte kü-
beftiski selleft pääajust alles, mis sääl lapsena
olnud, ja ometi luewad wanakesed, kui nad lap-
selikudeft saawad, neidsamu nooreia laulust ja
palweid, mida nad lapsena pähe õppinud, ehk
nad küll wahest aastakümnete laupa nende pääle
pole mõelnud.

Sellepärast on see seletus tõenäitlikum, et
mõtted, ettekujutused jne. ainult siis taganewad,
kui nad uuesti mõtetest ja ettekujutustest keftwalt
tagasi jurutud saawad. Ehk küll mitte ütelda
ei wõi, kuidas see tagasi surumine sünnib, wõi
selleft selwiisil tergemine aimu saada, mispärast
mõjudused lapseaastadest neis wanakestes iseära-

nis elawalt ette astuwad, kes küpsamad eluaastad läbi praktiliste ilmawaadete ja tegewustega amestis oliwad. Võib ainult nii mõelda, et niisugusel ajal, kus waimul mingit juhtumist ei ole, selle kallal töötada, mis teda küpse mehe iga läbi hunitas, wanad, ammugi ununenud mõjudused uuesti ette astuwad.

Mitte wähem raske, kui teaduslik seletus meelde tuletamise, unustamise jne. üle on, on ülepää ka see seletus, kuidas uued mõtted sagedaste pääajus ette tulewad, niisugused uued mõtted, mis terwel eluajal tundmata olnud. Hari-litus elus üeldakse, et ühe õnneliku mõtte pääle on tulnud, ja üeldakse sellega küllalt selgesti wälja, et uus mõte nagu tundmata külaline ootamatast ja ettemalmistamatast on tulnud. Kunstnikul, laulikul ja mõtlejal juhtub seda tihti, et ta keset oma tööd, kus ta walmis mõtete ja ettefujutustega tegemist arwas olewat, järsku niisuguse uue mõtte pääle tuleb, et ta imetlema hakkab, nagu ei oleks see tema oma pääaju, mis tale seda mõtet andis, ja mis tihti nii imelik on, et see ime pole, et wanal ajal usuti, et iluduse, luule ja tarkuse jumalannad uusi mõtteid on annud. — Seda kõike teaduslikult seletada on praegu wõimata, sest et waim weel niisugune ilmuwus on, mis meis töötab, ilma et meie teda põhjalikult tunneksime.

14. Tegujõud. (Energie).

Kui sellest aimu saada tahetakse, mis järelmõtlemise ajal pääajus sünnib, kuna sellelt nagu midagi nõutakse, mida sellel nähtawaste olemas ei ole, siis piab ennast kõige päält ühe ergude elu omadusega tuttawaks tegema, mis oma loomu poolest küll weel mitte ära seletatud ei ole, oma ilmutuse poolest aga täitsa tuttav on. Meie mõtleme siin tegujõudu.

Surnud looduse jõundudel pole seda mitte olemas, mis tegujõuiks nimetatakse; ka taimes ei ole seda mitte olemas; ainult loomade ilmas kui ka inimeses, kes tõrgemat, waimlist elu elab, mis ergude ja nimelt pääaju tegewusega kõige lähemas ühisuses on, — nende juures tuleb seda ette, mida tegujõuiks nimetatakse.

Maatera külgetõmbmise jõud jääb ikka üheaoliseks, siin pole tegujõuist juttugi. Magneetil on külgetõmbamise ja äratõukamise jõud, mis küll kunstliselt wähen datud ja suurendatud võib saada, aga magneet ise on siin juures ilma tegujõuuta. Suft niisama on teemia ja elektri jõundudega lugu. Kaks teemialist ainet lahitud ehk ühinewad wahest küll suure ägedusega, kus juures leegid, tange paukumise all, tekkida woiwad, ja wälk ja müristamine on niisama elektri loomuline nähtus, mis wägewalt ja põ-

rutawalt ilmub; aga kõige selle juures pole mitte sarnast tegujõudu olemas, nagu me' seda looma ja inimese juures näha saame. Niisama vähe on taimel oma kasvamise juures tegujõudu olemas, ehk ta küll teataval aegadel iseenesest kange mine kasvama hakkab, ruttemine wõsusi ajab, öiekarikat järsku awab ja, nagu mõned taimed, omast jõuust ennast lahti lööb ja seemneid wõimsalt kaugele wiskab.

Looma- ja weel enam inimese elutegewuses tuleb aga tegujõud ette. Ühte ja sedasama liigutust teeb loom praegu pikkamisi ja hooletumalt, pea selle järele aga ägedalt. Loom wõib tasa ja rutemine kõndida, jooksta, hüpata ja hüpates isegi, kõike oma jõudu kogu wõttes, tüki maad ennast edasi wiskata. Seda haruldast jõuu kogu wõtmist luetakse tegujõuu tööks, ehk küll, nagu kohe näeme, ka üsna väheste jõuu kogu wõtmiste juures tegujõudu waja on.

Harilikult mõeldakse tegujõudu tahtmisega ühendatud olewat ja arwatakse siin juures, et looma teatavate liikumiste juures ägedus ainult sellest tuleb, et ta sellest teawat löbu tunneb, niikiisi teha; ometi näitab lähem tähelepanemine, et ka ilmtahtmata liikumiste juures lodewuse ja tegujõuu wahel wahe on. Aralõigatud konna süda tuisub tundide kaupa edasi, siis saab see wäsinumaks; äritatakse aga seda, näituseks terawa nõe-

laga pistes, siis tutvub ta jälle ägedamine, see tähendab, et siin tegujõud tekitab. Palawikus on tuulsoone tušumine ägedalt tegujõuline, ilma et ise sellest midagi teataks. Hingamine on wahest pifalifem, wahest kiirem, — ilma teadmata ja tahtmata. Soolikate liikumised on niisama mitmetesised. Ühe sõnaga ütelda: looma teha terwe taimeelu on niisama tegujõu tõbliline, kui need liikumised, mis teadmise ja tahtmisega sünniwad.

Et aga terwe loomaelu ainult ergude tegewusest tuleb, siis tuleb tegujõuudu ainult ergudest otsida. Sa on isegi põhjust, arwada, et ergud ilma tegujõuuta sugugi tegewad ei saa olla. Harilikus elus peetakse muidugi ainult ägedaid, järskuid kiireid, aruldasi ergude tegewusi tegujõuulisteks; teaduslikult võib aga ainult nõrgemast ja tugewamast tegujõuust rääkida, sest isegi kõige roidunum ja laisem elu tarwitab tegujõuudu.

Kiipalju, kui teha liikumised tahtmise järele sünniwad, on ka tugewam ehk nõrgem tegujõud tahtmise mõju all. Pifalifeks tõndimifeks on tegujõuudu waja; oma tahtmise läbi wõime aga seda tegujõuudu suurendada ja jooksta. Kui meie pääaju elawalt ühe mõtte kallal töös on, tõuseb teha tegujõud, ja — meie kõnnime tahtmata rutemine. Kui meie aga järsku miski asja üle tahtlema hakkame, jääme keset teed seisatama, ilma et seda tähele paneksime. Tahtmise läbi wõime

oma rufikale niisugust jõuudu anda, mis meie harilikust jõuust üle käib. Agedas ehk kirglikes oletus, mida ta ainult suurendatud tegujõud sünnitab, võime niisugust uft sisse lüüa, mida muidu taljufindlaks piame. — Need rõik on tuttamad nähtused, mis seda tõendamad, kuidas pääaju tahtmine ergude tegujõuudu ette tujutab, suurendab, ja asjaolude järele isegi nii tugewaks teeb, et meie niisugusi tegusi toime saadame, milledega meie muidu mitte walmis jaama ei usu.

Sedasama tegujõuudu wõib tahtmise läbi ka meelteergudele anda, mille läbi need kangema tegewusele äritatud jaamad. Silma ergu wõib walguse, ja kõrwa ergu wõib teatawa hääle ehk tooni wastu tundlikumaks teha. Seltsamal wiisil wõib aga ka pääaju ise oma tegu tegujõuudu suurendada, ja oma tegewust, mõtlemist, nii palju tõsta, et tõesti waimurikkamaks saada tse.

Kirjaait, mõtleja inimene ehk ülepää niisugune, kes midagi järelkaaluda tahab, annab tõepoolest oma pääajule tegujõuudu ja teeb seda tugewamate, kõlblikumate mõttete wõimuliseks, kui ta enne oli. Just niisama, kui tahtmine käewarre ergude suuremat tegujõuudu wõib anda ja muistliki wõimulisteks teeb, nii suurt raskust tõsta, millega enne harjunud ei ole, niisama annab pääaju iseenelele tegujõuudu, et paremine, selgemine mõelda wõiks, kui harilikult, ja selle järele

tekkivad pääajus uued mõtted, just niisama, kui tegujõuud käewarrele võimalikuks teeb, uusi, enne harjumata tegewusi toime saata.

13. Tegujõuu iseäraldused.

Kui see, mis tegujõuu kohta ütlesime, õige on, siis piab muidugi nii arvama, et suur pääaju — pääle selle, et ta mõtlemise ja isetundmise asukoht on, — veel ka üleüldise jõuu, tegujõuu asukoht piab olema, jarnase tegujõuu asukoht, kes terwet elutegewust tehas vähemalt mõnelt silmapilguks tõsta jõuab, ja just sellamal wiisil ka mõtlemise jõuudu suurendada. Kui niiviisi arwatakse — ja väga palju nähtusi tõendawad seda —, siis võib mõndagi seletamata ilmumust niihästi tehaliikus, kui mõtlemise jõuus tergesti seletada.

Tuttaw on, kuidas klaas weini julgust anda jõuab, sest et selles olem alkohol ajutiseks tegujõuudu suurendab. Ka tubli söök mõjub sellesamas mõttes. Kui üksikud looduse uurijad arwawad, et mõtted söödud toitude järgi tekkivad, ja selles nii kaugele lähewad, et nad tõendama julgewad hakata, et inimest teistsuguse toidu läbi teistsuguste mõtete pääle võib wiia, siis võib neile wastada, et nad õieti looma lihale, mida meie sööme, erapoolikult seda auu pakuwad, mida nad

inimese pääajule nähtawa erapooletuse tõttu
feelda usumad.

Meie arvamise järele ei tee loomaliha küll
mitte uusi mõtteid, milledeks pääaju muidu wõi-
muline ei ole, waid tugew taidus mõjub eruta-
walt pääaju pääle ja wõimustab tema tegujõundu.
Sellel tegujõnul pole mingisugust findlat loomu
ja on iga asja tarwis hää, mida inimene iganes
ette tahab wõtta. Kui ta mõelda tahab, siis
wõib ta agaramalt mõelda, tahab ta jala käia,
on tema jalad tugewamad, on tal nõuu, miski-
sugust halba tegu korda saata, milles tal muidu
julgus puudub, siis leiab ta siin suurendatud te-
gujõuust niisamati julgust, kui siis, kui tal min-
gisugune raske, iseennast ärasalgaw wooruslik
tegu ees on.

Selle arvamise järele on mõtete jõud täitsa
kehaliste liikumiste jõuu taoline. See jõud wõib
selleks sündsaate söökide ja jookide läbi erutatud
saada, aga seda wõib ka waba tahtmise läbi ette
tutsuda. Just niisama, kui meil võimalik on,
oma käwarrele tegujõundu anda, et ta niisugust
raskust tõstaiks, mis harilikus olekus wõiwata on,
niisama wõime ka mõtete tegewust üles erutada
ja uute mõtete üles wõtmiseks wõimustada, mida
pääaju waremalt nähtawaste olemas ei olnud.

Kui see õige on, siis wõib terwet rida muid
ilmuwust niisamuti seletada.

Tihti on seda tähele pandud, et tehaliku tegujõuu tõkkuwõtmise kannul wäsimus täib; waimlistes asjus on lugu just niisama. Siin juures on, nõnda ütelda, ühekorraga nii suurt hulka tegujõuu tagawara wälja antud, millega harilikus olekus kauem aega wälja oleks tulnud, ja sellepärast läheb siis tütt aega karmis, enne kui jälle wälja puhatud ollakse, see on, kuni inimene uuesti teguwõimuliseks saab. Nii on lugu meie tehaliste, kui ka waimliste jõuu tõkkuwõtmistega. Siin juures õpitakse aga ka tundma, et ühe teatama agarama tehaliku tegewuse parajas ja mõistlik fõrdamine tegujõuudu ennast ülepää suurendab, ja sarnastes jõuu tõkkuwõtmise edasiastetes ifka osawamaks teeb. Turnimine, mis nooresuo tehaliku jõuule nii edendam on, on selles mõttes ainult korralik tegujõuu juhtimine teha muflitesse ja wiib teatawaste selle eesfihile, et mängides nii tugewat muflite jõuudu awaldata mõib, mis muidu, arufõrdadel, ainult kõige suurema jõuu tõkkuwõtmise juures võimalik oli. Turnija pole meie armates sugugi tugewam, kui ta — niisamasuguse tehaloomu juures — kanges ärituses, näitusels jurmahädas, ka ilma turnimata oleks. Wahe on ainult see, et turnija sarnast jõuudu ilma kõige kangema tegujõuu tõkkuwõtmata awaldata mõib ja nii siis ka mitte selle järele nii fergesti ei wäsi, kui mitte-turnija.

Niisama on waimuga lugu. Kes iseäranis ägedalt mingi asja pääle mõtleb, jääb ruttu roidunuks ja võib isegi nõdrameelselt jääda. Kes aga oma waimu korralikult tugewama tööle harjutab, see lasseb, nii ütelda, oma pääaju turnida; mõtlemine saab talle tugeks, nagu turnijale liitumised, ja ta võib, kui ta omas tegujõuus edeneb, sarnaste uute mõtete pääle tulla, mis harjumatale pea täitsa wõimata on.

Wõimalik on, et mitmeseksused mõtlejate wahel ainult sellest tulewad, kas teatav tegujõud suurem ehk väiksem on, ja et ainult siit neid wahesi otsida tuleb, mida mõistuse, otsustamise jõuu, terawmeelsuse, sügawmeelsuse, waimurikkuse ja suurwaimuse ehk talenti wahel leida.

16. Inimeste pooletõmbused.

Pääajul on pääle läbiarutatud mõtlemise wõimaluse weel teatavad tumedad pooletõmbused ja äratõukused mis inimese elus peaaegu weel tähtjamat osa mängiwad, kui selge mõtlemine.

Sarnaste pooletõmbuste ja ära tõukuste nimetamiseks ei ole mingit sündsat ega trehwawat sõna. „Sund“ ja „loodudsund“ pole selleks mitte soblikud; sellepärast piame „pooletõmbuste“ ja „äratõukustega“ leppima, ehk meie küll teame, et

nad ainult õige kitsas mõttes seda tähendavad, mida meie sellega tähendada tahame.

Sgaüks on juba tähele pannud, et inimeste elu palju rohkem pooletõmbuste ja äratõukuste läbi valitsetud saab, kui kindlate mõtetest. Et paljude tuhandete näituste hulgast ainult mõnda üksikut meelde tuletada, tähendame siin inimese pooletõmbust waranduse ja omanduse poole. Küsitagu rikka inimese käest, kellel nii palju warandust on, et ta oma perega rahulist ja lõburikast elu võib elada, miks ta ikka veel nii väsinatalt rikkust koguda püüab? Ta saab, kui ta awalik on, wastama, et ta seda isegi aru saab, kuidas üselliigne rikkus koormatusena on, kuidas ta poole osa oma warandusega, võib olla, rahulikult elada võiks, kui nüüd, kus ta seda lahefordsest suuremaks teha püüab. Aga ta tunnistab ka, et teda selles asjas temale täitsa tume pooletõmbus valitseb, mis tal isegi tema elurõõmurikub ja teda kihutab, otse ilma piiritalt ikka uusi warandusi koguma.

Sarnane pooletõmbus näib, esimese pilguga waadates, ainult mõne üksiku inimese juures selgesti tuntaw olevat, aga kui maailmas natukegi ümber waadatakse, siis leitakse, et see pooletõmbus pea kõigi inimeste juhib ja et enamiste selle tõttu inimeste kõige suurepäralisemad ettevõtted tekkivad. Raemasõit, raudteed, wabrikud,

kaubanduse ühijused, wäljarändamised, tööstuses ja kunstides edenemine ja isegi teadustes edasi jõudmine on sellest wälja kaswanud. Muudugi ühineb selle pooletõmbusega igal inimesel weel oma iseäraline huwitus; rikkaks saamise püüdega on muud püüded ühendatud, nagu soow häd teha, „peenitene“ olla, toredusti taga ajada, auus, wägew ja iseseisaw olla, haritud saada, teiste üle walitseda ja weel palju muid pooletõmbusi, mida pea kurjuseks, pea wooruseks nimetada wõiks. Kui aga selle pääle mõeldakse, et rikkaks saamise pooletõmbuses kõik need soowid, suuremal ehk wähe- mal mõõdul, uinuwad, siis piab seda pooletõmbust määratu wägewaks tunnistama ja ütleva, et tema see on, mis pea ainuüksi inimeste tege- wusi juhib.

Kui selle pooletõmbuse kõrwal, mis suureks kurjaseks kujuneda wõib, seda osa tähele pannakse, mida iseenda ohwriks toomine mängib, siis nähaakse, et ta mitte wähemal mõõdul maailma walitsemisest osa ei wõta. Läbistatku wõib arvata, et ühes hari- tud riigis ainult viies osa inimesi tööd teeb ja neli wiieendatku toidetud saawad. Perekonna isad on enamiste toitjad, naesed ja lapsed sööjad. Pe- rekondlik elu, mis päriselt tõsine inimesesuo elu on, on kõige suurepäralisema iseenda ohwriks too- mise pilt. Töötawal mehel, kui ta poisismehets jääts, oleks wõimalik, kõigile oma pooletõmbus-

tele elada; aga ta toob neid pooletõmbusi ohw-
riks, põhjendab perekondlist elu, teeb omale kõige
rastemaid muresi pääwarju ja kodukolde, naese
ja laste pärast, muretses enesele uneta öösi ja
töörikkaid päewi, et ainult perekonna hääd täe-
käiku põhjendada, ei tärda — oma naese ja laste
pärast ei hädashtu ega waewa ja kuob nii oma
terwet saatust iga oma perekonna liikme saatu-
jega kolkku, et tema ohwimeel weel waewalt mingisu-
gusi piirisi tunneb.

Paneme aga tähele, kuidas justrikkuse püüe
perekondlise püüdega täsi täes täib, kuidas just pe-
rekonna isa warandust koguda püüab, et seda oma
perekonnale ohwerdada, ja waatame siis, kuis siin
pooletõmbus pooletõmbusega sõlmitud on ja sel-
lest seltskondline ja perekondline elu kujuneb,
siis piab juba nende õige lihtsate nähtuste järele
tunnistama, et terve inimese elu ja olu pooletõm-
bustest juhitud saab ja et pooletõmbused inimesesuo
ajaluo edenemises kõige tähtsamat osa mängiwad.

Just sellepärast tahame niisugustest pooletõm-
bustest oma lugejatele lähemalt seletada, nii palju
kui see looduse teaduse waldkonda puutub.

17. Pooletõmbus ja waim.

Sellel, mida meie inimeste pooletõmbusteks
ja äratõukusteks nimetame, on sellega suur jar-

nadus, mida sunduseks ehk loodudsunniks nime-
tatakse, on aga taime kasvu jõuust ja looma loo-
dudsunnikst hoopis isetaoline. Inimesel on kõr-
gemat loadi pooletõmbused, millel tema tahtmise
ja waiatu pääle mõjuwad ja sellepärast inimese
niisuguseks olemuseks teewad, kes oma tegude eest
rohkem wastutaw on, kui need olemused, mis te-
malt alamal on.

Kui neid pooletõmbusi lähemalt tundma õp-
pida tahetaks, siis piab neid esmalt kolme jaos-
konda jagama ja neid niiviisi üksteisest lahus
tähele panema, nagu me' inimese elu ennaft tä-
hele oleme pannud.

Inimene elab taime kombel. Inimese sise-
mine masina wärk, tema seedimine, mere ring-
jooks, toitmine, wäljaheitmine ja ainete wahel-
sus ülepää on niipalju taime elu sellesamasu-
duste ilmutuste taolised, et need kõik ilma
oma teadmata ja tahtmata sünniwad. — In-
mene elab ka niisugust elu, mis looma elu sar-
nane on. Ta wõtab oma meelte läbi wälimi-
sest ilmast mõjudusi wastu ja wõib liikumise läbi
enesest wäljaspool olewa maailmaga ühisusesse
astuda. — Inimene elab aga ka waimlist elu,
kuna tal võimalik on, ettetujutusi ühendada, mõ-
tete abil looduse ilmutustest aru saada, mille
läbi võimalikuks saab, looduse üle teataval mõõ-
dul walitsema hakata, ennaft tema wõimu alt

wabaks ja iseseiswaks teha ja eneses võimalusi kaswatada, mida sääl päriselt mitte olemas ei oland.

Niisugusele kõrgusele, kus inimesesugu praegu on, ei jõudnud ta aga mitte üksi oma waimu jõuu abil, waid inimestes on ka weel pooletõmbused ja äratõukused tegewad, mis inimese waimuga lähemas ühisuses seisawad ja sellele osalt sihti annawad, osalt aga waimult sihti omandawad.

Taimes on elvsund tegew, mis päris teadusetaolt töötab; inimeses tuleb sedasama ette. Loomas on loodudsund tegew, mis tema tegewust otstarbe kohaselt juhib; ka see on inimeses olemas. Aga kaswu jõud ja loodudsund on taimes ja loomas nende olewuste juhtijad. Nad teewad ja piawadki seda tegema, mis juhtija ettekujutab; nad toimetawad otstarbe kohaselt, ilma et nad otstarbest arusaaksiwad; nad ei wõi eesfirjast kõrwale minna ega midagi teha, et oma eesmärki ruttem ja täielikumalt kätte saaks. Inimene on aga, waimu tõttu, oma ihade ja loodudsundide üle teatawal mõõdul walitseja; ta võib kuni teatawa piirini nende järel käia ja nendele vastu astuda. Ta võib neid korraldada ja juhtida ja tal on abinõunde walimises teatav wabadus, et oma ihast ja loodudsundist korraldada ja neile teatawat nägu ja moodi anda.

Selle läbi lõpeb aga fundiw jõud ja loodusfund inimeses ära, see olemast, mis ta taimes ja loomas on. Taimes ja loomas on nad elu täielised isandad; inimestes on nad ainult pooletõmbuste näol ja päris ilma kindla määruseta, üleüldiste woolustena ehk sihtidena tegewad ja osalt waimu walitsuse all.

Et seda, mida sellega ütleme, õige selgeteks teha, nimetame siin kõige tähtjamat, kõige tugewamat — elufundi. Taimes on ta täitsa teadmuseta ajumas, — nii teadmuseta, et taim isegi sellest midagi ei tea, kui ta arahämitatud ja tema elufund sellega lõpetatud on. Loomas on elufund juba teadmuselisem. Loom tahab sellepärast elada, ehk õigemine piab elada tahtma ja paneb surmale kõige wõimuga vastu. Inimeses on see elufund kõige taltsutamata kõigist fundidest; aga see liigub temas juba kui pooletõmbus, kui armastus. Inimeses on elu ihaldus; tema saab oma elu tundmusest aru; ta armastab seda, saab sellest armastusest juhitud ja niisuguste tegewustele sunnitud, mis kõige tähtjamad ja tugewamad tema elus on. — Ta ometi pole see kõige kõrgem fund ehk kõige sügawam pooletõmbus kõige wägewam inimese elus. Tema waim õpetab teda ja ajab teda tihti oma elu ohwerdama, nimelt mistisuguse waimlise hääduise ehk waranduse pärast.

Digusega nimetatakse neid waimliselt kõige wabamateks inimesteks, kellel wõimalik on, ühe aate ehk mõtte pärast oma elu ohwriks tuua, surmale otse suhu minna ja tapapaigale tõtata.

Seda tegu ei taista see sugugi, kui see aate ka mitte õige ei ole, kui see mõte lausa efsitus oleks. Tagasiusutute martri=surm, kes oma kindla arwamise eest elu jättiwad, ei anna weel mingit kindlat tõendust, et tema mõtted täitsa õiged on olnud. Martri=surm õpetab ainuli seda, et marter jarnane inimene oli, kellel waimlise tõsiduse sund elusuanist kõrgemal seisis, armastus waimlise elu wastu suurem oli, kui praeguse, nähtawa elu wastu.

Niisugused nähtused pakkuwad meile näitusi, kuidas inimese kõigewägewamadki fundmused ehk õigemine poolletõmbused puhtadest waimliste ettewõttete poolletõmbustest ärawõidetud wõiwad saada, kuidas inimese elu ühe waimlise waranduse lättesaamise pärast wäärtusetaks wõib saada, kuidas niiviisi see, mida waimuks nimetatakse, poolletõmbustele mitte üksi sihti anda ei wõi, waid seda ka täitsa ümberpöörda jõuab ja surma elust paremaks pidama õpetab.

18. Poolletõmbuste algus ja asukoht.

Enne kui sellest rääkima hakkame, mida inimeste poolletõmbusteks ja äratõukusteks nimetame,

piame nende algust ja ta asukohta inimeses sel-
geks teha katsuma.

Paraku on see, millest pooletõmbused tekki-
wad, niisama tume, kui seegi, millest loodudsund
tekkib. Seda ei ole teada, kes kanale õpetust
annab, pesa tegema, mune siina sisse koguma ja
kõiki oma harjunud liikumisi ohwriks tuues nä-
dalate laupa auududes nende pääl wiibima. Nii-
sama wähe teab keegi ema seda ütelda, kuidas
temasse sügaw poolehoidmine lapse wastu sellest
tunnist saadik asub, kui ta selle liigutusi oma
jüdoma all on tunnud. Seda poolehoidmist ni-
metatakse armastuseks ja usutakse, et harjunud
wiis ja muude õrnade tundmuste teadmine nii-
sugust emaarmastust on äratanud. Aga kes ema-
armastuse tundmust lähemalt järele uurib ja selle
tekkimist tõsi pilguga tähele paneb, see saab tõe-
truu naeste poolt seda tõendust kuulma, et enne
kui nad neid lapse liigutusi tunnud, neis laste
wastu ennem hoolimatuus, kui armastus asunud;
et aga sellest filmapilgust saadik, kus nad „elu“
tunnud, nad seniajani neile täitsa wõõrast ar-
mastuse tundmusest täidetud saanud. Esimest
korda kandwad, häbelikud naesed saigawad isegi
wähest oma meeste eest oma seisukorda selle fil-
mapilguni, ehk hoiawad vähemalt selle asja üle
pääkimast ja seda tunnistamast. Sellest filma-
rilgust saadik täidab neid enne ialgi aimatud ar-

mastuse woolus, mida nad kõige südamlisemas ärewuses oma armastatud meestele avaldama piawad.

Lähemalt tähelepannes võib seda ilmutust loodudsunni, mis tanaš asub, ühetaliliseks pidada, — vähemalt niipalju, et neid ühesugusest algusest tekkinuteks piab nimetama. Wahe on ainult selles, et loodudsunnil seda ei ole, mida meie armastuseks nimetame, et loodudsunni päale selle mitte waba ei ole, waid ühest looduslikest fundmusest juhitud saab, kuna naese juures armastus walitseb, üks tundmus, mida enam lähedalt kirjeldada ei saa, ja et naese waimul nii palju priiust on, et ta seda tundmust isegi ära mõita ja seda armastust ära salata ehk kogunistegi mitte tähtsada lasta võib.

Loodudsunni ja inimliste pooltõmbuste algus on wististe üks; ja nii kui loodudsunni algus nelle tundmata on, niisama ka pooltõmbuste algus. Sellest näitusest aga, mida ülemal awaldasime, võib näha, et ka see waietus, kas pooltõmbused sündimisega päritud, külge sündinud on, wõi mitte, õieti nii kaua asjata on, kuni weel mitte lähemalt ära ei ole määratud, mida sõnaga „sündimisel päritud“ üelda tahetakse.

Ena armastus lapse wastu ei ole mitte sündimisel pärandatud, sest see tundmus jääb tale omas tõsiduses wõõraks, kuni ta ise emaks saab.

Alga siis pole ka kana loodudsund mitte sündimisel pärandatud, sest kana piab teatama wanaduseni jõudma, enne kui loodudsund pesategemises ja audumises awalikuks tuleb. Kui aga arwatakse, et kanal see sündimisest pärandatud on, sest et tal selleks mitte äranägemiste järele õpetust saada waja ei ole, et loodudsund senijani uinunud on ja alles nüüd üles ärkab, siis võib täie õigusega sedasama ka naesest ütelda.

On tõepoolest sarnasi ilmutusi olemas, mis niisugust pooltõmbuste uinumist tõendawad, selle tunni, kus sünnis juhtumine selle ärkamist võimalikuks teeb. Hästi kawatatud neid tunnewad tumedalt, kõige karskemalt elades, kaua aja jooksul, et nad ühte meest kõige palawamalt armastada võiksid; samasugune tundmus elustab puhtade, koblite noortemeresse luuletajutust. Need on uinunud tundmused, mis ärkamist ootawad ja mis ka kõige suurema tugewusega pühliku armastusena leelima lüüa võiwad, kui tumedalt igatsetaw leitud on, — niisuguselt armastuselt, mida laulitud õigusega elu kõige õnsamaks ajaks kiidawad. Ka siin on kahtlemata pooltõmbuse algus looma loodudsunni taoline, ja kui ühte neist sündimisel pärandataks ja kuni tüpsimate aastadeni uinuwaks nimetataks, siis võib ka teist niisama nimetada. Alga kui taewakaugusest see pooltõmbus loomalisest loodudsunnist on, seda

pole enam waja nendele ütelda, kes kunagi elus selle õune osalised olivad ehk ka ainult niisugust wägewat abielulist armastust näinud on, mida tihti isegi surm lõpetada ei jõua.

Kui ka pooletõmbuste algus tume on, siis ollatse praegu ometi jelles kindel, et selle asukoht niisamati pääajus on.

Waremalt oldi just selle üle kõige etslisemates arwamistes, arwati seda, mida tundmusteks, kirgeteks jne. nimetatakse, mitmes teha osas asuma. Armastus, wihtamine, kaastundmus ja mure pidivad südames asuma; wiha pidi maitsas elutsema ja arwati, et wihtamine sellest tuleb, kui sapp wälja woolab. Niisamati arwati palju muid pooletõmbusi ja äratõukusi teatavate elunditele omasteks, nii et nii kaugele mindi ja uhkust rinnas pesitama arwati, — mida kõrgem rind, seda rohkem uhkust, ja ümberpöördukt.

Uuema aja teadus on neid etsitusi kõrwale heitnud ja ära näitanud, et mitmekesised pooletõmbused küll mitmekesiseelt südame tegemuse pääle mõjuwad, aga et kõikide teha elundite ergude ühisus pääajuga pooletõmbuste mõju, mis pääajus asumas, ka elundites maitsma paneb. Ka selles pole enam mingit kahtlust, et elundid jälle omalt poolt pääaju pääle tagasi mõjuwad. Nii sünnitawad elawad ettelujutused ägedamat südame tufjumist, ja äritatud weri loob luulelikka ette

Kujutusi. Tufane olek ja wiha takistawad maksa tegewust ja segawad sappi wälja lahutamist mere seest, kuna maksa haigused omalt poolt tõsiseid pääaju segadusi sünnitawad. Niisama on lugu teiste elundite ja pooletõmbustega; igatahes on aga pooletõmbuste asukoht pääajus, ja seda on waremalt ainult sellepärast teiste keha elundites ehk osades otsitud, et pooletõmbuste lähemat mõju kõige- esmalt neis elundites tunti.

19. Pooletõmbuste Kujunemine.

Kui ta pooletõmbuste alguse üle tumeduses ollakse, siis võib ometi selle wiisi üle, kuidas need pooletõmbused endid awaldawad, mõnda seletust anda.

Kõige wägewam neist pooletõmbustest tuleb kõige päält kui elusund nähtawale, hiljem saab ta elu-loodudsunniks ja weel hiljem, kui juba inimese waim ärkanud on, saab ta elu-armastuseks.

Sunduse tõusmine seisab selles, mida loodudsunniks nimetatakse. Ja see tõusmine, tõrgenemine, seisab selles, et loodudsund juba wälimisi olusi õieti tarwitama õpetab, kuna paljas sund seda imelist kunsti weel ei oska. Lapse sund imemiseks ei ole mitte wafika loodudsunniga ühetasoline. Laps imeb kõiki asja, mis temale

suhu puutuvad, ka neid, kust sugugi piima ei tule. Väsitaks ei tee seda mitte, vaid ta läheb lehma juurde ja imeb õigest kohast. Sund last midagi teha, mis nii kaua otstarbena on, kui ta teistest inimestest juhitult ehk kogemata ema rinna suhu saab. Sund ei õpeta nii siis mitte välimisi olusi õieti tarvitama; väsitamistund teeb seda aga täielikult.

Lapse sünd imemisest oleks sellepärast täitsa kasutu, kui sellele midagi vastu ei tuleks, mis jällegi inimese pooletõmbusega ühendatud on. Emal on juba raskejalgses olekus rind niisuguseks elundiks — organiks — kujunenud, nagu see neiuilise olekus mitte ei olnud. Lapse sünnimisega on emarind teataval määral uueks elundiks muutunud. Sügavam-sisemine pooletõmbus teeb, et ema häämeelega, temale senini täitsa uue teadmusena, last rinnal imeda lasseb. Lapse sünd, mis nii teadmuseta on, puutub siin teadmuslike pooletõmbuse, emarmastusega, kofu, ja alles selle läbi saab ta oma otstarbele.

Sund pole mitte loodussund, muidu õpetaks ta ise välimise olusi kasulikult tarvitama, ja pooletõmbus, mis emarmastusena ilmub, on jällegi enam, kui loodussund, sest muidu poleks tihedasti oma võimale, oma last imetamata jätta. Loodussund on suuri ja pooletõmbuse vahel wa-

heaftmeks, nagu elajateriit taimede ja inimese wahel waheaftmeks on. Sund on teadmuseta; loodudfund on aga teadmusega ühendatud, aga ilma waimlise priiuseta, et sellest kõrwale minna wõiks. Pooletõmbus selle wastu on aga fund, loodudfund, teadmus ja waba talitamine üheskoos.

Laps, kes esialgu ainult nii teeb, kuidas fund ajab, tõuseb ka pea kõrgema astmele, mis loodudfunnille lähedalt sugulane on; aga sellega on waimu küpsemaks saamine ühendatud ja ülliruttu saab lapse wõimatus pooletõmbuseks. Raske on, seda filmapilku ära tunda, kus laps ema rinda tundma õpib ja nüüd loodudfunnilisult seda leiab, sest et sel ajal ühtlasi ka juba lapse poolehoidmine ärtab ja armastusena nähtawaks saab. See küpsseb ka peagi wanemate armastuseks ja ülepää inimeste armastuseks, mis ühtlasi äratundmise täienemisega kasvab. Ülepää näitab lapse esimene eluaasta niisugust inimese loomu ülespoole tungimist, mis kõigest, mida meie ülesse tungiwana tunneme, kaugelt üle ulatab. Tähtjas on see äratundmise kasvamine, kui seda keha kasvuga mõrreldakse. Nastane laps on kolm korda nii raske, kui sündinud laps; äratundmise poolest on ta aga lõpmata palju kaswanud.

20. Inimese wabadus ja inimesesuo pooletõmbused.

Meie oleme wahet selle kohta, mis taimes, loomas ja inimeses walitseb, selles leidnud, et taim oma kaswusunnile, loom oma loodussunnile wabatahtmisega wastu panna ei suuda, kuna inime-
mene oma pooleetõmbustest, mis kaswusunni ja loodussunniga lähedalt sugulane on, tõesti wõitu jõuab saada.

Põliseid näitusi ei pruugi meil selleks tuuagi. Inimene wõib oma nälga maha suruda ja sellest niiskaua wõitu saada, kuni toidu puudus tema waimu nõrgestab ja nii selle otjast kõikuwaks teeb. Inimene wõib niisugustest oludest ennast wabastada, milledest loom, loodussunni mõjul ei pääse. Inimene wõib, hääs kui ka halwas mõttes, armastusest lapse wastu ennast wabastada, tema elu eest muretsemisest lahti lüüa. Inimene wõib oma sugulist fondi täitsa maha suruda ja ükshilut elu elada. Meed kõik on näitused, mis sellegile mõõrad pole ja seda tõendawad, et ta nende wõimude mõjust wabam ja ise-
seiswam on, mida loodus temast alamal seiswate olemuste juures maksma paneb.

Uga ehk küll inimese wabadust selle üle, mida meie loomulisteks poolehoidmisteks nimetame, saltata ei saa, näeme aga ometi, kui pikku terwe

inimesesuo pääle heidame, et see ometi neist poole-
tõmbustest tõesti juhitud saab. Peaaegu mõiks
ütelda, et inimeste loomulikud pooletoõmbused ter-
wes inimestesuos mitte vähem mägewad ei ole,
fui loodudsunnid loomades.

Üksikul emal on küll niipalju tahtmise wa-
hadust, et ta oma kohuseid rinnalapse wastu täit-
mata jätab; üleüldiselt on aga emades poole-
toõmbus selle kohuse täitmiseks nii suur, et nad
seda häämeelega täidawad. Ainult iseäralised
asjaolud ja eeltäiwad waimlised ekstimised mõi-
wad emat oma lapse wastu hoolimataks eht ha-
lastamataks teha. Niisugustes juhtumistes on
enamiste armastuse tundmus lapse wastu teistest
tundmustest maha surutud, mis üleloomulikul
wiisil ema üle üliwõimu on saanud. Terwes
inimestesuos pole aga seesugused asjaolud ja ek-
simised võimalikud, ja emaarmastus on, fui loo-
duseeadus, täielikus maksmyses.

Inimesel on niisama, fui paljudel looma-
delgi, see püüe, seltskondlist elu elada. Loomade
juures on see loodudsund, mis mingit kõrwale
astumist ei luba. Mesilane ega sipelgas ei wõi
üksikut elu elada, nad asuwad seltskondadesse ja
suurte koloniidesse, millel ühised otstarbed on.
Inimeste seltskonnal ja isegi riigil on sellega
suur sarnadus, ja sellepärast mõiks inimeste selts-
kondlist fundi loodudsunniga kõrwu panna. Aga

see pole ometi mitte loodudfund, vaid pooletõmbus. On inimesi olemas, kes endid seltskondlise pooletõmbuse alt wabastawad ja — asjaolude ehk teiste pooletõmbuste tõttu — eluaeg üfsikult elawad.

Oleks inimeste üheskoos elamine, riikline elu, loodudfunni järeldus, siis oleks inimestel niisama wähe wõimalik, seltskondlise elu wormist lahkuda, kui mesilastelgi. Ometi on inimesesjuol kahtlematalt midagi olemas, mis teda seltskondlise elu poole hoidma paneb, ilma sellele muutmataat suju andmata ja üfsikutelt priiust ära wõtmata, ennaft sellest wabastada. Slegi metsikud rahwad elawad wäga mitmekesistes seltskondlikes wormides; riigid, nende suuremad seltskonnad, on üksteisest wäga iselaadi. Nad kujunewad, täienewad, suurenewad, omandawad teist nägu, mitmesugusi põhjusmõtteid ja tõusewad otse ühes inimeste waimlise küpsemisega ifka wabamateks asutusteks.

Tihti on inimestes rändamise fundi märkada, millel loomade rändamise funniga sarnadust on. Sund millele inimesesugu, üleüldiselt, wastu panna ei jõua, ajab teda üle merede, wõõraste maade ja uute elukohtade asutamisele, mis tihti paljudest harjunud oludest lahtiütlamisega ühendatud on. Ja kes inimesesugu tähele paneb, see jõuab otjusele, et wähemalt neist ae-

gadeft saadit, mis tuttawad on, rändamise fund-
mused forralikku läiku on käinud, ja nimelt ifka
ida poolt lääne poole. Ka seda fundi mõiks loo-
dudfunniga kõrwu panna, aga ta ei ole seda
mitte. Ka fiin walitseb see, mida meie poole-
lõmbusefs nimetame, mis küll paljuid, aga mitte
kõiki, oma mõimu alla wõtab ja juhib, ja nimelt
ta neid paljuid mitte wägiwald i juuni läbi,
waid teatud püüdmisega, mis ütsitu inimese wa-
badust ei kitsenda.

Olugi, et maja, hurtsiku, telgi ehitus looma
pessa ehitusest lõpmata palju ifesugune on, võib
neid mõlemaid ilmuwusi ometi, wõrdlemisi, üts-
teise kõrwale panna. Aga ka fiin on wahet näha
selle wahel, mis inimene oma waba järeilmõtle-
mise järgi teeb, ja seda nii felgelt, et sellest pife-
malt rääkidagi ei maffa. Sääl walitseb wägi-
waldne fundmus, fiin priius, aga niifugune priius,
mis jällegi feesugusest pooletõmbusest juhitud
saab, mis suuremalt hulgaft inimesteft kunagi
ei lahku.

Nii näeme fiis, et pooletõmbused inimestes
selle taolifelt tegewad on, kui loodudfunnid loo-
mades. Pooletõmbused juhiwad terwet fogu, fir-
jutawad sellele feadusi ette, loowad reeglifi ja
wõtawad inimeste üle niifugust mõimu, et nad
ülepää juba kui fundmuslised wälja näewad.
Ometi on nende pooletõmbuse loomuses see

olemas, et nad üfsiku inimese wabadust ei wõta ja teda sugugi mingisuguse looduslike wadjaduse pärisorjaks ei tee, mis pimedispidi tema üle walitseks.

21. Pooletõmbuste maailm.

Kui kõige selle järele, mis siin üeldud, neid tegewusi, mis inimeste pooletõmbustest tekkivad, loomade tegewustega, kes loodussunnist juhitud saamad, kõrmu pannakse, siis paistab sarnadus ja wahe õige selgesti filma.

Et seda, mis senini üeldud, veel paremine ülewaadata wõiks, toome ülemal awaldatud näitustele veel mõned lisaks.

Loomulikult armastab ema oma sündinud last. See on midagi, mis loomade juures seltsamal wiisil ette tuleb; aga looma juures kestab ka jee loodussund ainult nii kaua, kui poeg emat tarwitab, nii kaua, kui noor loom iseseisaw on ja ise enese eest muretjeda wõib. Inimeste juures, kus teadusline armastus walitseb, kestab jee wägewalt terve eluaeg läbi.

Lapse- ja emaarmastuse tundmusjega ühineb inimeste juures rikas armastuse elu lähema sugukonna wastu, mis kaugele üle selle, mis loomade juures leitakse, ulatab.

Sidet isade ja laste wahel pole loomade juures leida. Minult linnud awaldawad niisugust olu, mis selle taoline on. Isalind aitab pesa ehitada ja asub ka wahest auudutawate munade pääle, et nad ära ei jahtuks, kui emalind ära lendab, oma nälga ehk janu kustutama. Loomade juures on see täitsa tundmata, inimeste juures aga nii kindel ja selge, et see perekondlise elu pää-tugi on.

Perekondlik elu on jällegi ka loomariigis olemas ja tuleb loodudsjunniga nende elajote juures ette, kes seltskondlikult elu elawad. Wäga tähtjas on see, et ainult niisugused loomad inimeste seltsi asuwad ja haridust wastu wõtawad, kes metsikust olekus juurte seltskondadena elawad. Koer, hobune, ahw, sarwloom, lammis ja palju linnu sortisi, kes taltsutatult inimeste juures elawad, näiwad seda wõimalust ainult sellejama junni läbi kätte saanud olema, mille läbi nad loodudsjunnilikult, metsikust olekus, juurtes ühiskondades elawad. Loomi, kes metsikust olekus ükssikult elawad, wõib küll ka taltsutada ja rohkem ehk vähem kahjutaks teha, aga koduloomaks ei saa neid mitte teha. Kass on küll taltsutatud, aga päris koduloom pole ta mitte. Ta elab ikka poolmetsikut elu, ialgi ennast täielikult inimese alla andes.

Kui seda tähele panemise alla wõetakse, siis

on põhjust olemas, hariduse võimalust ülepää
seltskondlike elu sunniga läheda ühifusesse seada,
ja kui mõeldakse, et perekondline elu seltskonna
ja ühisele aluspõhjaks on, siis võib inimeste
perekondlike elu püüet ülepää inimese hariduse
võimalase ja hariduse tuhtmise põhjustingimiseks
pidaga. Tõepoolest on perekond inimliku hari-
duse aluspõhi ja kui ühikute pääle tähendatakse,
kes, ilma et nad harilikus mõttes abielus oleks
elanud, ometi kõrgele hariduse astmele tõusivad,
siis tõendab see ainult seda, et inimene mitte
loodusunnist valitseta olemus ei ole, vaid et
tal vabadus ja võimalus on, omal eraviisil
oma ülesande täidesaatmisest osa võtta.

Loomade juures on riiklik elu näha, see on
elu kindlas seltskonnas, kus iga ühik terve hulga
hääks tegem on. Mesilaste ja sipelgate loodud-
fund on selles asjas küllalt tuttav. Tähelepa-
nemise väärikiselt selgub, et just need loomad
riikidesse asuvad, kes suguta elu elavad. Me-
sipuus ega sipelgapesas pole ei isafi ega emafi,
kes ühiskonna hääks mingisugust tööd teefiivad,
vaid töölised, kes ei sünnitada ega ilmale tuua ei
või. Inimeste keskel pole seefugusi suguta ole-
misi mitte, aga ometi on inimestel sifemine
pooletõmbus riikide asutamiseks olemas.

Armastus todukoja, sündimise paiga ja
isamaa vastu pole mitte paljad, tühised külge-

harjutused, aga ka niisama wähe loodudsunnid, kes wastuwaidlematalt walitseksiwad. Kuikesel on wägew loodusedund oma auudumise koha wastu, see juhatab teda kodu ja näitab temale teed üle laialiste maade. Inimestel pole seda loodusedundi mitte olemas, aga ta annab ennast kodumaa armastuses kui ühte poolehoidmist tunda, millele igatahes jällegi wastu võib panna, tahtmise jõuu läbi ennast ka sellest wabastada.

Pooletõmbused ei ole mitte murdmata loodusedsunnidega ka paljad tujud, waid nad seisawad looduse wajadustega ühel astmel, mis ühtlasi tahtmise wabadust lubawad. See on niisugune oles, millest meie mõistusel raske on aru saada; aga see on nii, ja sellega piab loodusedeteadus, mida ainult kindlatest tõeoludest õppima piab, leppima.

22. Waimlised pooletõmbused.

Meie oleme seniajani ainult neid inimeste poolehoidmist tähelepanemise alla wõtnud, mis teatavas mõttes loomade loodusedsunnide taolised on, ja oleme neid pooletõmbust nii seletanud, et nad küll üleüldiselt niisamasugustest looduse wajadustest on tekkinud, kui loomade loodusedsunnidki, ometi millegi läbi korraldatud saawad, mis loomadel puudub, nimelt inimese waimu läbi, mis pooletõmbuste pääle wabat mõju awaldab.

Nüüd aga piame weel sammu edasi minema ja selgeks tegema, et ka waim ise teatawate pooltõmbuste alla on heidetud.

Dige huwitaw on tähele panna, et mõtlemise sund juba kõige wanema aja inimestes, kes möödaläinud aastatuhandetes elanud, elaw ja wägew on olnud, huwitawam aga weel see, et nad oma mõtlemises otse nendesamade seaduste järele käiswad, millede järele meiegi käima piame. Mõtlemise seadused, mida teaduslikult loogikaks nimetatakse, on nii wanad, kui inimesejugu, wähemalt nii wanad, kui mingisugune mälestus inimeste olemas olemisest. Kõige wanemate rahwaste tarkadel olid küll paljude asjade kohta ekslikud ettefujutused. Nende aratundmine oli aga tehmem, kui meil. Nad teadsiwad looduse ilmutusest wähem, ei olnud tähelepanemise võimu poolest nii haritud ega olnud neil nii häid abinõusi looduse tähelepanemiseks, kui meil. Nende ettefujutused olid ekslikud, sest et neil võimalik ei olnud, asju läbi uurida, millede karmapääsiks tundmiseks materjali waja oli. Aga nad oliwad niisama osawad, niisama targad, terawmeelsed ja sügaw-mõislikud, nagu seda ainult meie aja kõige targemad inimesed on.

Kui nende mõtteid ja aateid tähele panna, siis on näha, et nad ainult sellepärast ekslikult otsejusi tegiwad, et nad paljudes asjus silmanähta-

must uskusiwad ja neil kõige paremaid abinõusi täepärast ei olnud, mille läbi meie loodust paremine tundma õppinud oleme; aga nende waim oli mõtlemises niisama harjunud, niisama terawa, selge ja peenikene, nii kui seda kellegi waim praegusel ajal olla võib.

Sellest see siis ka tuleb, et kõigis neis teadustes, kus meil abinõund põhjalikumaks äratundmiseks ja terawamaks tähelepanemiseks puuduwad, kõigis asjus, mida mitte matemaatiliselte mõõta, baromeetri ehk termomeetri abil uurida, mida ei mikroskopi ega piltfilmaga näha ega kuulmise toruga kuulda ei wõi, magneeti nõelaga ega elektriuse mõõtjaga järelkatsuda ei saa, — et kõigis niisugustes asjus meie teaduse edene mine kasi nam on.

Nende teaduste ajalugu, mis meie looduse uurimise põhjuselusteks on saanud, matemaatika ja mehanika ajalugu, mis üliwäga laienenud ja edasi harinenud on, tõendab meile, et juba kahe tuhande aasta eest inimesed elasiwad, kes terawameelsuse ja waimu selguse poolest weel praeguse aja mõtlejate inimestele eeskujuts wõit siwad olla. Niisugused inimesed, kui Euclides, Pythagoras ja Archimedes panet siwad wististi ka weel mõni tuhat aastat hiljemine kõiki mõtlejaid inimesi imes te lema.

Mitte wähem, kui need teadused, annab

kunstide ajalugu selgemat tunnistust rahwaste kõrgematest waimuannetest, kes kaua, kaua enne meid on elanud. Suutide usulifud luuletused, greeklaste luule ja kujuratumise tööd ja ühe indianlase tähtjas armastuse kurbmäng „Sakuntala“ räägiwad kõige kindlamine selle eest, et inimese waim aasta tuhandete jooksul küll äratundmise materjali poolest rikkamaks saab, waim ise aga mingil wiisil terawamaks ega wõimulisemaks pole saanud.

Kõik see tõendab, et mitte üksi kindlad mõtlemise seadused olemas ei ole, waid et ka teatavad, kindlalt seiswad üleüldised waimu waa- tede reeglid on, mida inimesesjugu aastatuhandete jooksul ei wahelda, waid talle itka omased on ja ka selleks jääwad. Ja kõik see tähendab selle pääle, et loodus inimese waimule teatawat mõtlemise wiisi sihti on annud, millest ta kõrwale minna ei wõi.

On sellepärast kindlaid arwamisi olemas, mida inimene ümberlütkamatadeks, igawesteks tõsisteks tunnistab. Iga inimene, kes kord, näituseks, matematikalist õpelauset tunneb, et ühe kolmnurga kolm nurka kahe õigenurga suurused on, see tunneb, kui wõimata see on, et kunagi inimese mõistus seda effituseks mõiks pidada. Selle lause tõde on temasse nii kindlaste sisse jäänud ja täib nii täielikult tema waimu mõt-

lemise mõimuga kofku, et täitsa mõimata on, ühte olemust ette kujutada, selle waimul teised mõtlemise seadused, teised mõtlemise wormid oleks ja sellegipärast teistsugustele mõtlemise otsustele tulla mõiks.

Sellegipärast pole selles mingit kahtlust, et niisama looduse=järjelikud mõtlemise reeglid olemas on, kui looduse=järjelikud inimese teha kaswamise reeglidki. Seesama seadusline olek, mis teeb, et inimese pääaju just sedawiisi kujutatud on, aga mitte teisite, — seesama seadusline olek sunnib pääaju, niwiisi ja mitte teisite mõtlema. Et aga sellegipärast inimeste mõtted lõpmata palju üksteisest lahku lähewad, siis on selge, et loodus neile ka selles asjas pooletõmbust selle poole on annud, mis õige on, ometi aga priiust on jät nud, seespool selle pooletõmbuse piiri oma mõtleja-annet tarwitada.

23. Seletamata küsimus.

Mõtlemise seadustest siin rääkima hakata wiiks meid meie pää-põhjusemõttest kaugele, ehk need sellele küll mitte wõõrad ei ole. Inimese elu õpetuses ei wõi just sellest küsimusest mitte mööda minna, kas teatawaid mõtlemise seadusi olemas on. mis inimene ilmale tulles kaasa on

toonud, ehk kas kõik õiged waated, mis inimesel on, alles äranägemise läbi juurde on tulnud.

See küsimus on seniajani ainult mõttetarkuse ülesandeks olnud. Crapooletu tähtjamate mõttetarkuse süsteemide tähelepanemine Aristotelesest kuni Kant'ini õpetab, et just seda küsimust mõtetargad iseäraliku teravmeelsusega on arutanud.

Kui meie selles küsimuses khte märkust teha võime, siis on see järgmine: -

Näib näitab meile seda laadi wälja, nagu oleks kõige selle küsimuse wastustes sõna „sündimisest pärandatud“ pääle liig juurt rõhku pandud, vähemalt sellele liiga tugele minew täheendus antud. On terve rida waateid olemas, millede tekkimine nii wäga meie tähelepaneku alt wäljas ei olegi, aga milledest meie ütelda ei wõi, kas nad sündimisest on pärandatud, ega ka seda, kas nad üksi äranägemise läbi on omandatud. Meil aegadel, kus poisid nooreksmeheks ja tütarlaps neiuks sirgub, tekkivad nendes uued waated sugulude kohta, isegi siis, kui neile keegi seda õpetanud ei ole. Kõrbelise kaswatu juures ei wõi ju sugugi mitte ütelda, et nad siis wäljast rohkem kuulewad, kui aliaalistena kuulsiwad. Ometigi saab nende kuulekujutus, see on nende pääaju mõtlemise- ja ettekujutamise wõim ühes nende elundite täienemisega üles äratatud, ja nad hakkawad alles nüüd neist äratundmustest, mida nad

juba waremalt aimasivad, nimelt, et üks abieluline sugulist seisukord olemas on, arusaama. Nii näeme siin siseti täienemise olust, mis alles kaua aega pärast sündimist nähtavale tulewad, ja välismiste äratundmistega, mis waremalt lastest tundmatalt mööda läinud, ühendatult, õigeid waateid sünnitavad.

Kui laps kuni täielise sugulise küpsuseni sünguses üheskuses kasvatatud saaks, kus ta ialgi teisest sugust olemust näinud ei oleks, siis saaks tahtlematalt tema luulekujutus suguelu üle kogu ni male ettekujutuste ja waatedele juhitud. Ümberpöördukt saaks jälle täieline elundite wiigastamine igasugust ettekujutust mahasuruma ja isegi kõige filmapaistwamad äranägemised ei jõuaks suguelust õigeid waateid sünnitada. Mõlemad niimisi siis, kehali täienemine ja siseti õhutus ja nendega käsikäes käiw äratundmine juhiwad alles õigete waatedele. Sisetised ja välimised olud astuwad siin kokku ja sünnitawad seda, mida paljalt sündimisel omandatuks, ega ta paljalt ära nägemise läbi sünnitatuks ei wõi nimetada.

Meie arwates wõib lihtsat mõtteseadustega lugu niisamati olla. Pääaju kaswamine ja täienemine ilma kõikide välismiste äratundmisteta saaks niisama wähe neid seadusi ehk waateid võimalikuks tegema, kui välimised äratundmised üksi seda teha suudaksivad. Mõlemaid tuleb sääl juu-

res ette ja nende ühendusest sünnib see, mida lihtsamateks mõtteseadusteks peetakse.

Meie armame ülepää, et nende huvitavate küsimuste vastamises seda wiga tehti, mõtlejat inimest niisuguseks olemuseks pidada, kes väljaspool muud loodust mõeldaw ehk võimalik on. Siin juures jäeti seda tähelepanemata, et kõik inimese elundid niiviisi sisse on jättud, et nad wälimise ilmaga hästi kokku sünniwad. Ürski inimene ei wõi selles kahkleda, et film ainult sellepärast ema ihus loodud saab, et maailm nähtaw on. Kui walgust ei oleks, siis ei oleks kindlaste ka filma olemas; kui õhku ei oleks, siis ei oleks ka kopsusi ega tiibasi olemas. Walgus ja film, wälimise ilma sisseseade ja filma sisseimine ehitus käiwad niiviisi üksteisega kokku; ja alles mõlemate läbi üheskoos sünnib see, mida meie nägemiseks nimetame. — Täitsa sellesamas mõttes näib meil aga selge olema, et pääaju mõtlemise wõim ja äratundmised wälimisest ilmast kokku käiwad, et üks ilma teiseta wõimata on ja alles mõlemate üheskoos töötamise läbi see tekki, mida meie mõtlemiseks nimetame.

Pääajul on mõtlemise wõimalus ja ka püüe ehk pooletõmbus selleks olemas, aga niisugune wõimalus ja pooletõmbus, mis alles siis teoks tehtud wõib saada, kui wälimine ilm selleks erutust annab. Inimene toob seda enesega ühes

ilmale, sest et maailm ja inimene kolku käiwad, nagu mõlemad ühest seadusest, ühest mõttest — kui nii ütelda võib — wälja on tekkinud. Niisugusest võib seda küsimust, misjagused mõtted olewad inimesel, kui ta ilma kõige äratundmisteta maailmasse jääks? võib selle küsimusega tõrju panna: mida näeks inimese film, kui maailmas walgust ei oleks? Niisama, kui selle küsimise pääle õigusega wastata võib: kui walgust ei oleks, ei oleks ka filma olemas, niisama võib ütelda, et kui äratundmisteta maailma olemas ei oleks, siis inimene ka mingisugust elundit ilmale ei toots, mida äratundmiseks ehk mõtlemiseks waja on.

24. Mõtlemise wormide tekkimine.

Kui meie nüüd ka näeme, et, nii kaua kui inimeste ajalugu tutaw ja otjuse tegemine võimalik on, mõtlemise wormid ühesugusteks on jäänud, siiski ei wõi ometi mitte seda arvada, et nad kõhe esialgselt niisama kõrgel hariduse astmel on seisnud, kui praegu. Palju ennem paneb päritolemise õpetuse (Abstammungslehre) õigeks tunnistamine, mille järele kõrgemad, täielikuma tehaehitusega elawad olewused pikkamisi madalamatest, lihtsama tehaehitusega olewustest

wälja on kaswanud, ühtlasi ka seda õigesti tunnistama, et ka mõtlemise wormid alles pikkamisi oma kõrget haridust on omandanud.

Mõtlemine, ehk ütleme üsna üleüldiselt, waimlised (hingelised) wäärtused on nende liikumiste mõju all, tulewad neist liikumistest, mis pääajus sünniwad. Liikumisi pääajus võib sellepärast „iseiseismatets“, hingelisi wäärtusi aga „mõjualusetes“ nimetada.

Et nüüd pääaju, kui üks osa terwest kehast, paljude elawolewuste põlwede jooksul ennaft niisama muutnud, ikka kõrgemat, kunstlisemat taju omandanud, siis piawad loomulikult ka hingelised wäärtused, iseäranis mõtlemise wormid muutunenud, täienenud olema.

Seesuguse täienemise üle awaldas H. Potonié 1891 aastal ühte arwamist, mida alamal järgmiselt ette kanname.

Nagu elawolewuste kehalikka iseäraldusi päritolemise õpetuse põhjusemõttete abil jeletada võib, et wälimise ilma mõjud teatawate kehade tujunemise juures tegewad olnud, nimelt wäljawaliku läbi mõitluses elu eest, just niisama võib waimu iseäraldusi kõige kergemal wiisil sünnisolemise ehk kottupassimise läbi seletada. Nagu elawad olemused oma tujunemise oludes igatepidi teisendada ja neist teisenditest ehk muutumistest ainult sündjamaid ehk passiwamaid,

ainult elu= edendamaid ehk vähemalt mitte elu-
segamaid (huffamaid) ära wäljajada ja neid lõpuks
ka järeltulejatele pärandada wõiwad, just niisama
wõiwad ka esialgu igasse külgi sihtivatest mõtte-
liikumistest ainult need alale jääda, mõitluses
elu eest wäljaootsitud ja selle järelduslikult paran-
datud saada, mis mitte niimisi toimetama ei
pane, mis elu hädaohusse saadatsiwad.

Mitte ainult organilisel fehal pole wõima-
lus, ennaft teisendada ja juurdetekkinnud iseäral-
dusi pärandada, waid, nagu me' nägime. piawad
pääaju muutunemisega ka hingelikud wäärtused
muutunema. On ainult waja, seda meelde tule-
tada (näit. haiglaste waimuolude pärandamist),
kuna selle üle laiemat seletust wajagi ei ole, sest et
igapäewane elu seda igaühale fergesti arusaada-
waks teeb.

Kui terme rida eelkäijaid elu alalhoidmاید
äratundmisi on omandanud, siis saawad nad seda
ka oma järeltulejatele pärandusels jätma, mida
need teadmusetalt tarwitawad ja sellede juures
tegewus nende äratundmiste järele lõpuks fui
„jund“ ennaft awaldab.

Mõlematest nimetatud pääasjalitudest oman-
dustest — teisenduse- ja päranduse wõimalusest
— on selleks täitsa küllalt, et ka waimu täie-
nemisest, selle kõige lihtsamast algusest pääle ha-
kates, aru saada. Ja nii fui elawolemuste fu-

junemise otsustamise juures — Darwini tähele panevute läbi — lättesaadud põhjuste äratundmine selle kohta, kuidas nende eluwõimuste tehaehitus ja elu täitsa otstarbe kohaselt wälimiste asjaoludega kokku passiwad, sügawat pilku eluawaldawa loodusesse heita on lubanud ja meid wägewa sammul eluliseft maailmast arusaamise lähemale wiinud, siis wõime loota, et sellesama methode ehk mõtewiisi tarwitamise juures ka harilikudeft mõtlemise wormideft, mis ilma nende täienemist tähelepanemata meile niisama imelikud on ja maailma asjaoludega kokkufõlas seisawad, aru saada wõime.

Kõrwojooned ehk parallelid, mida senini teha ja waimu wahel tõmbanud oleme, ei ole mitte ütsipäini ustayad: neid on weel rohkem ja nad wõiwad, nagu warsti näha saame, meile ka edespidi kasulikud olla.

Meie ütlesime, et elundid täitsa wälimiste olude kohalised on, — õige ettemaallikult üteldes oleksime aga pidanud juurde lisama: üleüldiselt. Sest sügawam sissetungimine selle asjasse näitab peagi, et ka elundite-iseäraldusi olemas on, mida aga sugugi otstarbe kohalisteks nimetada ei wõi, siiski aga ka mitte elule hädaohhtlikud ei ole, sest et kui nad ka mitte wälimiste asjaoludega täitsa kokku ei passi, siis ometi ka mitte nendega wastolus ei seisa. Niisugusi elundisi ei

wõi siis ka mitte otstarbe wastalisteks nimetada: nad on erapooletumad ehk hoolimatad (indifferent). Elawolewused awaldawad oma teisendusewõimalust just omas elus ja tegewuses. Kui feesuguse erapooletuma elundi olemas olemisest mingisugune otstarbe-wastans wälja tekkis, siis piaks selle elundi omanik selle läbi kannatamata, võimalikul korral ka hukka minema, ja rahjuliku tehaehituse parandamine saaks pikkamisi täitsa ära häwitatud.

On väga palju elundite iseäraldusi olemas, mis elu kohta erapooletumad, millede olemas olemisest ehk puundumisest elawolewusel mingit tähendust ei oleks, ja pääle selle olgu seda iga looduseuurijale tutawat tõde meelde tuletatud, et palju ühetähenduslisi elundisi mitmesuguste elawolewuste juures mitmesugust fugu omandada võiwad. Neid asju wõrreldagu waimu-eluga, et edespidiheid tõrnujooni — paralleelsi — üles näidata. Meie palume siin juures sellest kinni pidada, et tehaliste iseäralduste alalseis ehk kadumine elu edenemiseks ehk tatistamiseks ainuüksi otsuseandjad on, ja sellega ühtlasi selle kottukõla waimu oludega enesele selgetks teha, kuna selle awaldused, millede elu pääle mõju on, s. o. mistljugusi tegewusi ettewõtma panewad, loomulikult niisama ainult siis alalhoitud ja parandatud saada võiwad, kui nende mõjul toime pan-

dud tegemused elule mitte rahjutegewad ei ole. Sellest selgub juba ilma pikema arutusega nähtaw formuoon, et ka ainult need waimlised awaldused seisma jääda ja pärandatud saada wõiwad, mis mitte eluhäwitajad ei ole, ja pääle selle, et waimlised awaldused, millel ühesugused eluedendamad eesfihid on, ometi mitmekesised wõiwad olla.

Nii nagu siis palju elundisi omas kujunemises wõnkumisi ehk teisendusi wäljastannatawad, ilma et nad sellepärast omas tegemuses muutuneksiwad, nii on ka mõtlemise waldkonnas niisugusi ettekujutamise wiisigi, mis üksteisest lahku minna wõiwad, ilma et sellepärast neist järgnewad tegemused elutalistawalt mõjuda wõiksid.

Teiste on lugu paljude elutegemuse eesfihtide tatteaamisega teatawates muudes juhtumistes; nii on neis waldkondades, kus armad ja mõõdud walitsewad, wõnkumine enamiste wõimata. Loomaelu kohta ei ole see mitte ükskõik, kas ta talju kuristiku laiust, millest üle hüpata tuleb, õieti äraarmada oskab, ehk kas ta ekslise äraarwamise järeldusel jalgu pisutki liig wara maha paneb ja niisugusel luol pääsematalt kuristikku kukkub. Et elu mitte rahju ei saaks, piowad siin meeled wälimisi asjaolusi õieti otsustama, sest ekslised otsustamised toowad seesugustel juhtumistel hukatust.

Mõistuse jõuud saawad aga meelte läbi sünni

nitatud, ja kõikide olemuste juures piawad mõistuse awaldused sääl kokkupasjima, kus ekslik otsustus elule hädaohtu saatem oleks. Wiimane juhtumine tuleb aga selle läbi ette, kui matheematika seadusi tähelepanemata jäetakse,, — nii palju, kui need mislõiguste tegemustega ühiseses seisawad.

Mathematik on äratundmise=teadus: ta tarvitab — tõelusest ja lihtsamatest tegemustest (liikumistest) väljaminees — pikku mõtete ahelaid, millede üsksid liikmed lihtsad äratundmise= mõtted on, ja ta võib lõpuks looduse juures katselikult järeldproowida, kas ta õieti mõelnud (rehtendanud) on.

Kui mathematika seadused meie mõttes meile ka iseenesest arusaadawad näiwad olema, siis on nad ometi nagu mõtlemise wormid ja waated alles loodusega õõrumiste, kokkupõrkamiste, läbi omandatud, kuna see üsksu inimese ülespidamises mitte tähelepanemise alla ei tule, kas ta — kui mõttetark — materialist, realist või idealist on, sest et selle waatede juures siin ainult niisuguste mõtetega tegemist on, millel mingit otjustawat mõju igapäewase oleku üle ei ole: nii pea, kui materialistil ja idealistil kareda elutõsidusega tegemist on, nähafe mõlemaid ühetasoliselt endid ülespidawat, ja ühesugune ülespida=

mine tuleb ühesugusest mõtlemisest, vähemalt siis, kui see igapäevaste asjadesse puutub.

Ka matemaatika põhjeneb nii siis äratundmistele pääl. Kuuri olude äratundmised on niisama geometria teaduse põhjuseks.

Seda, mille tõstidus meile ilma pitema kaalumiseta selge on, nimetame meie igaweseks tõstiduseks (aksiome'ks). Teised tõstidused pole meile aga mitte nii kohe selged, meie piame neid enne tõendama, s. o. neid aksiomede appi mõtmise läbi endile kui tõtt ette seadma. Selle järele on see tume, ehk otsekoheselt üeldud, mõlts, aksiomedele „tõendus“ otsida.

Ka meie loogikalised mõtlemise wormid on äratundmise läbi omandatud aksiomed, — olud, milledest jalamaid aru saame. Et meie matemaikalised mõisted ja loogikalised mõtlemise wormid nii junduslised näiwad olema, tuleb sellest, et hoolimataus nende wastu, näit. geometrie aksiomede tähelepanemata jätmise niisuguste juhtumistesse ajab, mis elu mõimataks teemad, nagu ülemal tähendatud näitusest üle kuristiku hüppama looma kohta selgub. Kui, näituseks, see loom mitte selles kindel ei oleks, et õige joon lähe punkti wahel kõige lühem on, siis oleks hädas, et ta hüppamise korral kuristikusse tukkub ja surma saab, muidugi veel suurem.

Kui nii mõtlemise wiisid üleüldiselt siis hä-

dasunnail toffu sünniwad, kui neist tegemused järgnewad, mis elu tahtistada ehk hädaohusse wõiwad saata, siis ei awalda nad, teiseks, mitmesuguste isikute juures niiugustel tordadel mingit toffu-tõla, kui eluwõitlusel mingit põhjust ei olnud, selgitawalt mõjuda, sest et need mõtlemise wiisid mitte elufardetawa tegemusele ei aja, ehk teiste üeldud, et efsiarwamised neis asjus, millede te-
geliku elu kohta mingit tähendust ei ole, lahjuta on.

Siin juures on see wäga tähelepanemise wäärt, et ükskord omandatud mõtlemise seadusi ehk waateid iseäralise wiisadusega finni peetakse. Harjumise wõim mängib siin juures wägewat ja täitsa õiguslist osa; sest kui üks mõtlemise-
siht elus õige on leitud olemat, ehk kui wähemalt sellele midagi wastu pöranud ei ole, siis pole ju selleks mingit wälimist põhjust, seda maha jätta ehk ära häwitada.

Kui meie lord mõtlemise läbi omandatud ja kasulik leitud harjunud wiisi järele teeme, siis taob meis pikkamisi teadmus aratundmise läbi omandatud põhjusest, mis p ä r a ft meie teatud harjunud wiisi järele teeme. Niiwiisi mõtlemine ja tegemine näib meile siis, ilma pikema orutu-
seta, täitsa iseenesest mõistetaw olemat.

Kui nüüd ka muud erainimesed paljudes asjus oma mõttesihtide poolest lahku lähewad, siis on ometi arusaadam, et looduse uurijad lõ-

pulifult pääasjalikult ühede ja nendesamade järel-
relduste päale piawad jõudma, sest et nad ühe-
suguste abinõuundega ühesuguse eesfihi poole püüa-
wad: — puhaft tõsidust tundma õppida ja ni-
melt kõik üheaainsama abinõuu waral, mis selleks
olemas on, et seda kätte saada, nimelt äratund-
miste kogumise ja katsete toimepanemise läbi
sääb, kus loodus ise mitte koe selget otsust ei
anna, ja igapäewaste armamiste arwustuse läbi,
mis sugused armamised selle järeldusel paljudes
asjus ekslikud näiwad olema.

Alles teaduse läbi äratuntud tõsidused on
loomulikult niisugused, millede tundmisel elu kohta
tähendust ei ole, sest et nad muidu häda sunnil
juba enne teadust tuntud piakiwad olema. Sel-
lepärast võib wahet teha 1) elu tõsiduste ja
2) teadusliste tõsiduste wahel.

Liig kaugele minew Schilleri ütetus: „Mi-
nult eksitus on elu ja teadmine on surm“ (Raffandra)
woolab sellest mõttest wälja, mida Byron nii-
wiisi paremine wälja ütleb: „Teaduse puu ei
ole mitte elupuu“ (Manfred).

Sest seda tehtagu enesele weel kord selgeks,
et alles teaduse läbi kätte saadud tõsidused ku-
nagi elutõsidused ei ole, ja elutõsidused üliwäga
sagedaste sugugi teaduslikud tõsidused ei ole.

Kui nüüd niiviisi meie mõtlemise wormid
omandatud äratundmiste järeldus on, ehk teiste

üeldud, et äratundmised loogika põhjusteks on, siis selgub juba iseenesest, et loodus ise mõtlemisi korraldab, ta sunnib neid loogikalisteks jääma, vähemalt jääl, kus asi elaw-olewuste tõlise õnne eht hädasse puutub.

25. Moral.

Niisama kui inimesed ajaloolikul ajal mõtlemise wiisi poolest ühesugusteks on jäänud, niisama ühesugusteks jääwad nad pääasjalikult ka selles, mida moraliis nimetatakse.

Meie oleme juba tähendanud, et inimesesugu pea nelja tuhande aasta jooksul ikka ühel wiisil neidsamu mõtlemise seadusi on tarwitanud. Inimesed on äratundmise poolest rikkamaiks saanud ja sellepärast ka õigete otsustamiste poolest maailmas olemate asjade üle, aga mõtlemises eneses oliwad ka kõige wanema aja tähtjamad inimesed niisama selged ja terawameelsed, kui kõige tähtjamad inimesed praegusel ajal.

Täiisa selsamal mõõdul on lugu moraliga niisama. Kõige wanemate rahwaste moral, selledest teated meie ajani on ulatanud, on praeguse aja moraliga pea täiisa ühesugune. Wahe tegemine selle wahel, mida hääks ja mida kurjaks nimetatakse, on nii wana, et kõigewanemad muinasjuttud seda äratundmist kõige esimese ini-

mese-paari ajal tekkinud ütlewad olevat. Küll on mitmesesiseid kombeid ja mitmesuguseid olusi rahwaste juures walitsenud, millede läbi üleüldine moral küll mitte alati alal hoitud ja tõendatud ei saanud, ja ka praegugi ei sünni seda mitte; niisama on tihti rahwaste wahel selle wiisi poolest wähe olemas, kuidas nende kõnekeel nende morali awaldab. Aga oma põhjustoonis ja olus on moral kõikidel aegadel üks ja seesama olnud, ja inimesesugu on küll enamharitud aegade edenemise moralile tegelikult elus rohkem matšwust nõuutada oskanud, suuremate rahwahulkade moral on haridusega taswanud, — moral ise aga, selle õpetused, eeskirjad ja nõudmised, mida nad inimestele ette panewad, on kõige wanematest aegadest kuni meie päiwini ligifordelt itta nendeksamadeks jäänud.

Uma alguse poolest on moralil suur sarnadus loodudjunniga, mis seltskonnas elawateks loomades walitseb. Nende loomade juures on niisugune kind matšmas, mis seda tahtab, et üks seltskonna ühiselu rikkuda mõiks. Wähe seesuguse korra ja inimliku morali wahel seisab selles, et loodudfund — looduse fundmus on, mille alla loom ennaft heitma piab, kuna moral inimese waimline pooletõmbus on, mis, nagu kõik teisedki inimese pooletõmbused, tahtmise wabadust alles jätab.

Kui väga moral inimese waimu looduse-
 seadus on, selgub sellest meeldiwusest, mida mo-
 ralilised, auusad tegemused ka nende juures ära-
 tawad, kes ise mitte sarnaste tegemuste wõimu-
 lised ei ole, — ja isegi nende juures, kes endid
 põhjusemõttelikult morali seadustest lahti on üteli-
 nud. Isegi luuletustes, jutustustes ja näitemän-
 gudes äratas moralilik tangelane silemist huwi-
 tust, millest ka kõige rikkiläinud inimene ennast
 wabastada ei jõua. Rikkumata noorsugu nutab
 kaastundmise pisaraid muinasjutu üle, kus ilm-
 süüta kannatab, ja hõiskab rõõmu pärast, kui lõpp
 woorust tasub ja toorust nuhtleb. Isegi warga-
 del ja mõrtsukatel pole tihti mitte võimalik, en-
 did selle wägewa mõju eest hoida, mida üks auus
 inimene nende pääle awaldab. Kus nad ise as-
 jasse ei puutu ja inimlikude pooltõmbuste järele
 käiwad, saawad nad kahtlematalt hääd kiitma ja
 halba põlgama. Kes mingit halba tegu on tei-
 nud, tunneb tihti eneses ajuti sisemist laimust oma
 enese tegemuse vastu; see on see, mida südame-
 tunnistuse hääleks nimetatakse. Südametunnistus,
 kahjatus ja soow, et see tegu parem mitte teh-
 tud ei oleks, need pole mitte inimeste ettekujus-
 tused ja ei tule mitte paljast nuhtluse kartusest
 ega usust wõi ebausust, waid südametunnistuse hal-
 likas on loodusejärgline, moraliline pooltõmbus,
 millest inimene ennast küll, nagu muudestki poo-

letõmbustest, ajutisest wabast teha mõib, mis aga teatamote asjaolude juures, küllalt wägewalt är-
tab, et oma õigust maksaks teha.

Meie piame sellepärast morali inimesesuo
loomulikust pooletõmbusest, tema waimu looduse-
järglisest sihtist, ja leiame seda sellepärast wäga
arusaadawa olewat, mispärast morali-õpetused
küll mitmete rahwaste juures ja mitmetel aega-
del rohkem ehk vähem haritud olekus leida on,
moralilist tegewust ja tegemata jätmise ometi ter-
wes inimestesuos kaunis ühetasasel astmel on
seisnud. Üksik inimene mõib küll sellest oma waim-
lise pooletõmbuse looduse seadusest niisama vähem
ehk rohkem lahti ütelda, nagu üksikud emad loo-
mulikust armastusest oma laste vastu, lahti ütelda
mõiwad. Üksik inimene mõib küll oma waimu
kõrgema hariduse tõttu selgemat, mõjurikkamat mo-
rali awaldada, nii kui haritumal kergemine mõi-
malist on, oma tundmust lapse vastu sõnadega
awaldada. Üleüldiselt ütleb aga inimesesugu en-
nast niisama wähe moralist lahti, kui emad en-
did üleüldiselt armastusest oma laste vastu lahti
ütelda mõiwad. Mõlemad on pooletõmbused, mis
inimese loodusele omased on, ja inimesesugu pole
kunagi nii looduse wastlane, et ta ennast loodu-
sest lahti ütelda mõiks.

Nagu meie eelläinas päättis nägime, et

nähtawaste igawesed mõtlemise wormid siiski aegajalt täienenud on, nii on lugu ka morali nõuuetega.

Sällegi on elu alalhoidmine ehk elu hävitamine see, mis moraalilise olu tekkimise ja alalhoidmise kohta mõõduandjaks on, ainult selle wahega, et siin asi mitte enam ütsikute olemuste elu alalhoidmise= ehk hävitamisesse ei puutu, waid palju ennem ühisuste, suurte kogude elu alalhoidsesse= ehk hävitamisesse.

Inimene elab seltsefondliselt, kogudes, ja et need alal seisakšiwad, ei wõi mitte iga ütsik inimene oma mitmekesiste pooletõmbuste tõttu iga tahes nii teha, nagu ta soowiks: just selle läbi langeks ühisfondline elu waremetsesse. Moraalilised nõuuded on siis niimii ühiselu läbi edendatud ja täiendatud. See on selge, et teatawaid morali seadusi olemas on, ilma milledeta testaw kooselamine täitsa wõimata oleks, ja need näiwad meile, kauaaegse parandamise läbi kindlustatult, iseäranis tingimatad ja igawesed olema.

26. Kunst.

Seljamal wiisil, kui meie korrapidamise loodudsumdi, mis seltsefondlitult elawates loomades waltiseb, wabaks pooletõmbuseks muutunewat näeme, mis inimeste testel seltsefondlise morali ette

tuleb, niisama leiame ka teisi loomadeilma loodudfundisi inimestes wabadeks pooletõmbusteks muutunud olewat.

Paljud, peaaegu kõik loomad toimetawad loodudfunnilikult ülifunstimäka asju. Mitte üksi ämbliku wõrk, mesilaste lärjed ja pea kõikide lindude pesad, waid ka pea kõikide loomade koopad on niisuguse plaani järele, mida kunstlikuks piab nimetama. Sellepärast on loomade kunstisunnist räägitud, ehk küll sõna harilikus mõttes kunstiks midagi sellesarnast peetakse, mida loodusel wõimalik pole walmis teha, ehk küll, teiselt poolt, keski selles pole kahtlenud, et loomad mitte wabalt mingit kunstlist asja ei tee, waid et nad looduse poolt selleks juhutatud saawad.

Meil on põhjust, armata, et see, mida inimlikus mõttes ja inimlikus tegewuses kunstiks nimetakse, sellestjamaast algusest pärit on, kui see, mida meie loomade juures nägime; ainult selle wahega, et inimese kunst — pooletõmbus — waimline siht on, mille sünnitused inimese waimu wabaduse tempelt kannawad.

Mida loom kunstitaolist sünnitab, teeb ta nagu sünnitult, iga terve loomade tõuug teeb sedasama täitsa ühise wormi järele, ilma õppimata ja ilma seda ka isegi nägemata. Inimesed teewad aga, selle wastu, oma töösi waba järelemõtlemise ja tahtmisega, sellepärast siis ka wäga

mitmekesisel kujul ja wormil, ja seda alles pärast järelemõtlemist, katseid ja õpetusi.

Sõna täies mõttes võib ütelda, et inimene ainult kunsti waldkonnas elab. Meie oleme kunstist täidetud eluga nii harjunud, et meie waewalt sellele pääle mõtleme, et kõik näit. meie toidud ülikunstlikult walmistatud on. Pääle natukesel puuwilja, mida meie toorelt sööme, nii nagu seda loodus walmistab, on kõik meie toidus ümber tehtud looduse aine. Et ühte ainumat suutäit leiba walmis teha, selleks on lõpmata palju kunstlist ettewalmist waja, milledest loom midagi ei mõista. Lõunasöögi tarwis on niipalju kunsti waja, mida waewalt järeleawada jõuab. Tihti on seda mõttet awaldatud, et ühe ainsama lõunasöögi ettewalmistamise juures tuhat kätt ametis on olnud. Laudlina on lina taimedest, nuga ja kahwel puust ja rauast, taldris ühest maa-sordist tehtud ja lusik on tükk metalli. Kui paljude inimeste käte läbi on linataim enne rändama pidanud, kui temast laudlina sai? Kui palju kassa tarwitas nua ja kahwli raud, kuni see mäekaewandusest pääle hakates, oma wiimase kuu sai? Kui palju on taldriku juures kunsti teadmist ja lusika juures kunstlikka ettewalmistust waja olnud, kuni neid inimesed nende praeguses kuu, tarwitada mõiswad? Kui siin juures weel neid tööriistu tähele panna, mis selleks waja oli,

et neid asju walmis teha, siis kaswab kunstliste ettewalmistuste arm, mida isegi kõige lihtsamad asjad nõuawad, ilmsõpmata suureks.

Kui aga mõeldakse, et kõik see meile juba nii loomulik ette tuleb, et waewalt kõike seda kunstlist tegewust kunstiks peetakse, kui mõeldakse, et meie riided ja eluhooned otsast otsani kunsti suetused on, milledeski loodus ainult toored ained on annud, siis saadakse juba aru, kuidas kunst inimese elu element on, ehk õigemine, kuidas kunstielu õieti inimese loomulik elu on.

Et aga juba kõige metifikumate ja laugema wanaaja rahwaste juures see fund olemas on leitud, endid toorest, looduslikest olekust kõrgemale tõsta ja omale kunstlikku ümbrust luua, siis pole selles mingit kahtlust, et kunstimeel inimese loomulik püüe on, — niisugune tema waimu poolestõmbus, mis esialgselt kunstilisi töösi tegewate loomade loodudsuniga sugulane olnud, mis aga inimese loomu kohaselt mitmekesisist ja wabat tegewust awaldab.

Kunstimeel on inimeses nii loomise võimaline, et tal püüe on, kõike elus kunsti läbi ilustada, ja kõrgemat laadi lõbude läbi sisemist meeldiwust äratab, misugused lõbud kõrgemate kunstide waldkonda läimad. Siin juures saab inimene ühe oma waimu isäralduse läbi tuetatud, kes jälle teatawast ilutundmisest walitsetud

saab ja mille mõju all nimelt film ja kõrw seisavad. Silma ilutundmine põhjeneb looduse seaduste pääle, milledes pääasjalikult ühetasadus, mida sümmetrieks nimetatakse, pääosa mängib. Just nii nagu loodus taime-õfisi nii kujutab, et neil mõlemis pool ühetaoline lehtede rida on, just nii kui lill igasse külgi ühetaolise lehekese ajab ja nii teatawat ühetasadust ja korda awaldab; nii kui kõrgemad loomad ja inime ne kujutatud on, et neil mõlemil pool keha külgedes ühesugused liikmed on, kuna üfsitud liikmed, s. o. milledel teist sellesama sugust paarisliiget ei ole, keha kefsliinisse on asunud, — niisama meeldib ka inimese waimule ühemõõduliselt kujutatud worm ehk kuu. Kõrwa ilutundmine põhjeneb õhu laenete liikumise pääl, mis häält sünnitab; looduseteadusel on korda läinud, ära näidata, et niisugused toonid, millede laened teatawates, mathematikalisel kindlaks määratud oludes järgnewad, kõrwale meeldiwalt kõlawad, kuna sellest seadusest kõrwale minevad kui mõlts-toonid kuulduwad. Selle läbi wõib tõendada, et meie kõrwale teatawaste looduseseaduste järele selle maitsetundmine ette on kirjutatud, ja sellepärast muusika iluseadused mitte tujude-, waid loodusejäreldused on, mis inimestes pooletõmbuste ehk püüetena nähtawale tulewad.

27. Mitmesugused waimu mõjudused.

Meie tunneme väga hästi, kuidas see, mida inimeste pooltõmbustest rääkijime, ainult õige nõrgalt looduse teaduslise aluse pääle rajatud on; kui aga mõeldakse, et pooltõmbustega nii lähedalt sugulane, kui loomade loodudsfund, veel koguni tume on, kui mõeldakse, et teaduslikult waewalt forda on läinud, loodudsfunni üle küllalt põhjendatud arwamist awaldada, siis piab inimliste pooltõmbuste nõrkade alustega leppima.

Mis inimest inimeseks teeb, on tema waim. Looduse teaduses pole aga veel niigi kaugele jõutud, et nende jõundude fifeemist loomu, mis surmud looduses tegewad on, ära feletada mõidakf. Meid jõundufi tuntakse nende mõjuduste läbi, teatakse, et näitufeks maaferral fülgetõmbamise jõud on, feft et feda jõundu igal fimapilgul tegemufes oldawat nähakfe. Selle jõuu feadufi on nii fawapääält, kui midagi muud, tundma õpitud, ja inimestel on võimalik, ette ära arwada, kus kohal fuu, felle jõuu mõjul, tuhande aasta pärast, üfkoif misfugufel päewal, tunnil, minutil ja fekundil taewas nähtawal faab olema. Sa täheteadlane mõib pikkfilma paigale feadaja kõige fuurema kindlufega ette ütelda, millal, misfugufel minutil ja fekundil felleft läbi waadata waja on, et feda ehk teift nähtufi fuu päält

näha mõiks. Aga kõigest sellest hoolimata, et see külgetõmbamise jõud oma seaduste poolest nii karmapäält tuttav on, kehitas looduseuurija ometi õlast, kui temalt selle jõuu põhjuse, loomu ja sisemise olu järele küsitakse: ta saab tõendama, et meie selle asja üle selgesti veel midagi ei tea.

Ükski teistest looduse jõududest pole aga nii karmapäält järeluuritud ja tundma õpitud, kui see külgetõmbamise jõud, ja ometi ei ole võimalik, ütelda, mis õieti jõud on; kuidas võidakse siis veel imeks panna, kui waimu üle, mille ilmutused isegi loomades veel üli tumedad on, mille seadusi ainult õige wäikeste järguaste kaupa tuntakse, mille tegewus kõige mitmekesisem, — kui selle waimu üle ainult arvamiste wiisil räägitakse ja selle loomu üle ainult väga puudulikka ettekujutusi teatakse?

Seadus inimese waimu üle on veel praegu väga puudulik. Ainult niisugustel nendest on wäärtust, mis mitte ei nõua, kõiki mõistatusi selgitada, waid sellega lepiwad, kõige mitmekesisemaid ilmutusi teatavate jaoskondadesse seada, neid edespidiiste uurimiste tarmis korraldada ja elust wõetud näituste waral edespidiiselt järelmõtlemiseks rohket materjali pakkuda.

Waimlise tegewuse ilmutused on nii mitmekesised, nii üliwäga paljudest nähtustest kokku säetud, et tihti mingit sündsat sõna selleks ei leia, mida

elus õieti tuntakse ehk mõeldakse. Kui raske on, näituseks, lustilise oleku ja rõõmu wahel wahet teha! Sa ometi pole wahel mitte paljas sõnas olemas, waid see on kahtlematast ka meie waimus. Pahameel, ägedus ja wiha pole mitte üksi sõna poolest isesugused, waid ka olu poolest; kes aga jõuab neid wahesi looduseteaduslisel teel karwa päält ära seletada?

Mõned ettekujutused mõjuwad meie hingamise elundite pääle. Need ettekujutused mängiwad täitsa kahtematalt ainult pääajus oma osa, ja nad panewad, nagu arwata tohib, suurt pääaju niisuguse olekusse, et midagi, mida meie ei tunne, pääajust pikendatud üdi pääle mõjub ja siit ergusti äritab, nii et need täitsa isetaolist pörutust hingamise musklite pääle awaldawad. Mõningi tentsakas ehk naljakas asi, näituseks, mis ainult suure pääaju pääle mõju awaldada võib, äritab meid naerma, niisuguse tegemusele, mis kõigi hingamise musklid tegemusesse paneb, ja ühtlasi näo musklisi iseäralisel wiisil kofku tõmbab. Mõningisugune kurblik asi mõjub täitsa sellisama taoliselt; näo musklid saawad teiselt, iseäralisel wiisil liigutatud, ja meie piame sügawaste hinge tõmbama ja sissetõmbatud õhku tugewalt kopsust wälja suruma, mida meie harilikus elus ohkamiseks nimetame. Liigutaw mõte, mis niisama jällegi ainult suure pääajusse teed leiab,

woib pisaraid filmadest wälja suruda ja meid isegi waljuste nuufsuma suudida. Rõõmus, ootamata jündmus mõjub selletaoliselt, kui kole hirm ja woib, iseäralistel juhtumistel isegi halmada ja surmata. Rõige selle üle ei ole veel itkagi mingit teaduslikku jelsugust kuigi ka võimalik on, mõnda tõenäolist arwamist selle üle awaldada.

Kuidas wiisi on hirm kartlikust olekust ja argtusest isejugune? Meie ei mõtle mitte seda, kuidas kõne-keeles nende wahel wahet tehakse waid misjugused loodusejärglised olud pea ühte, pea teist ilmutustest meie waimus sünnitawad? Kuidas on meie pääaju oled kõigis neis ilmutustes? Ja siis weel pääle selle inimeste pooletõmbused, soowid, lootused, ootused ja kirged! Kui üli mitmekesised ja ometi üksteisega sugulased on kõik need waimlised liigutused, mis ometi mitmekesise loomuga on! Iseteadmus, uhus, kõrkus, auuahnus, walitsuse himu, kättemaksmine tekkivad kahtlemataalt väga mitmekesiste waimu seisukordade läbi, ja ometi ei ole teaduslikult võimalik ütelda, kuidas nad tekkivad ja tihti üksteisesse üle lähewad.

Meie näeme, et tõsiselt teaduses jään weel väga palju puundub, ja sellepärast piame tergete põhjendustega, arwamistega ja niisuguste ilmutustega leppima, mis laialises ja üleüldises olus

ette tulewad ja terve inimesesuo elu kohta ot-
sustawalt mõjumas.

28. Keha ja waim.

Meie oleme juba tihti kehaliku seisukorra mõjust inimese waimu päale rääkinud, niisama ka waimu mõjust inimese keha seisukorra päale; nüüd piame seda põhjusemõttet natuke lähemalt tähelepanemise alla wõtma, sest et meie selgetis tahame teha, kuidas kehalit seisukord inimeste pooltõmbuste päale, ja inimeste pooltõmbused ehk püüded jälle kehaliku seisukorra päale mõjumas.

Juba söölike ja jookide mõjud waimu päale tõendawad sisemist kollapuntumist ja waheldawat mõju waimu ja ainete wahel. See on tuntud asi, et nälg wihasjeks teeb, et täisjoomine rahustawalt waimu päale mõjub, aga tale ühtlasi teatawat laiskust annab, mis nii wäga prungis olewa lõunauinaku põhjuseks on. Natufene weini julgustab — nagu piibel ütleb — inimese südant; liigjoomine sünnitab aga pääajus rumalaid ettefujutusid ja äritab seda nii kangesti üles, et selle kannul wäsimus käib, mis pääaju mõtlemise-wõimetuks teeb ja seda magama sunnib.

Niisuguste olude sünnitus pole üleüldiselt mitte raske. See on kindlaste teada, et pääaju

selleks alati hapniku-olluslist werd tarwitab, et ta tegew mõiks olla. Kui kaela kohalt tuisooned, mis seesugust werd pääajusse wiivad, kinni siotakse, siis jääb inimene minestusesse ja were puuduse pärast tuleb surm õige ruttu. Ka nälgimine sünnitab were puudust, ja ehk küll nälja tundmust kõhust saadakse, on ometi kõik teha liimed puudulikus, rahustamata olekus. Seesuguses olekus kannatab ka pääaju ja sattub äritatud seisukorrasse, misugusel luol mõtted igal wäikesel juhtumisel niisuguse woolusse sattuvad, mille järeldufel wiha tekkib. Täissöömise järele kaob seesugune pääaju haiglane, äritatud seisukord ja mõtted asuvad aeglasema olekusse, mis ennaft selles tunda annab, et inimene taltsamaks jääb.

Et aga kõhe pärast tugewat sööki mitte kõik foolikate toidusahwt täieliseks, walmis wereks muutada ei wõi, siis käib, werega ühtlasi, ka poolwalmis weri kehas ringi, ja et see mitte täielist mõju pääaju päale awaldada ei jõua, siis tekkib — mõnede looduseuurijate arwamise järele — just sellest see wäsimus, mis mõtlemist wastumeelseks teeb ja uinakut sünnitab, mis päale lõunasööki paljudele nii meeldiw on.

Paljud wedelikud aga, milledes, nagu näituseks weinis, alkoholi on, ehk jälle, nagu kohw ja thee, mis iseäralist ollust (Theobromin) enneses sisaldawad, mis ennaft were selka segab ja

pääaju pääle erutawalt mõjub, sünnitawad selle ärituse järeldusel, kagina pruukimise juures, suurendatud pääaju tegewust, niiviisi ka kergemat mõtete ja ettekujutuste sünnitamist. Kui aga niisugusi, nimelt alkohoolilisi jooki, rohkem pruukitakse, on pääaju tegewus nii äritatud, et mõtted ja ettekujutused liig ruttu üksteise kannul käiwad ja sellepärast üksikust mõttest kinui pidada ei mõida. Pääs tekitab siis teatav segadus, mis purjus jäämise eel käib, kuni inimene täitsa joobnud on ja hullustama hakkab, millele siis roidunud oled järgneb.

Neist näitustest selgub, kuidas ained waimu pääle mõjuwad; neis juhtumistes tuleb mõjudus wälimistest olustest, mis tehakse sisse on on toodud ja weresse läinud. On aga ka juhtumisi olemas, kus see mõjudus rohkem seespoolne on, ja seda tuleb siis ette, kui mingisugune teha liige haiglasest ehk kangesti äritatud olekus on.

Pääaju seisab nimelt iga teha liikmega ehk organiga kolmekordses ühisuses. Esiteks lähewad ergude kiuud pääajust igasse teha jalku, mis osalt toitmist ja selle sisemist tegewust toime saadawad. Teiseks lähewad teised ergude kiuud kõigist teha jagudest pääajasse tagasi, mis tundmisi sinna juhiwad. Kolmandamaks käib kõik weri termes tehas ringi, ja nii tulewad need were jaotised

pääajusse, mis alles lühikese aja eest kõigis teha osades asusiwad.

Selle kolmekordse ühise teel sünnib tehase olu mõju pääaju, mõtete ja ettekujutuste pääle, ehk lihtsamalt: waimu pääle.

Üks ehk teine liige võib mingisuguse fikseerimise ehk ka wälimise põhjuse pärast haiglasest seiskorras olla; see seiskord võib selle osa toitmist maha suruda, sellega toitmise ergust rammestada ehk nende tegewust hoopis seisma panna. Need ergud mõjuwad pääaju pääle tagasi ja sünnitawad siin terve tegewuse segadust, niiviisi ka waimu muutunemist. Võib ka mujal misisuguses liikmes salt tundmise ergust haigeks jäänud olla ja see sünnitab pääajus valu, millel, nagu iganes teab, waimu pääle väga tugew mõju on. Võib aga ka mädanemise ehk põletiku läbi weri, mis haigest liikmest läbi rändab, nii muudetud saada, et ta segawalt pääaju pääle mõjub, kui ta omal ringreisil läbi teha sinna jõuab, ja võib siis äritusi ja roidunemist sünnitada, mõtete ja ettekujutuste pääle mõjuda, luuletustusi, palawiku unenägusi ja mõistujeta olekut järelduseks tuua. Enamatel juhtumistel mõjuwad haiged liikmed kõigi kolme tee laudu pääaju pääle ja sünnitawad siin niisugust olekut, mis selle ütelusele õigust annab, et haiges tehas ka haige waim on.

Nii mõjub teha waimu pääle; waatame nüüd järele, kuidas waim teha pääle mõjub.

29. Waim ja teha.

Üksikutes näitustes oleme juba näitanud, kui tihti ja kindlalt waim teha pääle mõjub; siin katsume aga lähemat ühisust mõlemate wahel kindlaks teha, et selle juurde jõuda, mida õieti selgeks teha tahame, nimelt iseloomu ja meelte olu tähelepanemise wäärt ilmutuste juurde.

Pääaju otsustaw mõju terve teha pääle on üleüldiselt tuttav. Pääaju on kõikide meie meeltetundmiste asukoht, ta on ühtlasi see hallikas, millest meie wabatahtlikud liikumised wälja lähewad. Et ta aga ka meie ettekujutuste ja mõtete organ on, siis on juba selles asjaolus küllalt põhjust selleks arwamiseks, et kui pääaju mõtete ja ettekujutustega tugesti tegewuses on, siis tal teataval määral hästi aega ei ole, oma teisi töösid toimetada ja sellega omas mõjumises teha pääle taastatud saab. Aga see ei oleks weel mitte waimu täielik mõju teha pääle, see oleks ainult pääaju tehniku tegewuse taastatus niisugusel korral, kui see waimlikes põnewuses ehk tugevas töös on. Kui meie keset teed järsku seisatama jääme, sest et meile järsku mingis-

gune uus mõte pähe tuleb, kui meie imestuse ehk ehmatuse pärast pilgaks ajaks seisatama jääme ja isegi hingamist unustame, siis pole selleks mitte vaja, arvada, et waim otsekoheselt teha pääle oleks mõjunud, waid meie wõime seda sellest wälja tekinuks pidada, et pääaju niisugustel filmapildudel mõtete wabritseerimisega nii tangeesti ametis on, et ta teha üle walitjemises pisutese wahetaja — pause — piab pidama. Selsamal wiisil wõib seletada, mikspärast armastajad ruttu nalga ei tunne, mikspärast ta furwad tehalikust waluft öieti arugi ei saa ja mikspärast inimene lõbusatel tundidel tehalikku haiglast olnut unustada suudab.

Teist sorti on aga see, mis meil praegu seletada tuleb, sest siin on otsekohene waimu mõju teha pääle täitsa tuntaw, kui ta see wististe pääaju ja ergude waheltoimetamise kaudu sünnib.

Hypnotismusest rääkides nägime, et paljas eeslik ettefujutus (Einbildung) inimest haigeks wõib teha, niisama aga ka tõsistest haigustest parandada. Eeslised ettefujutused pole aga midagi muud, kui põhjendamata ettefujutused pääajus; kuidas ja misjuuresel wiisil niisugused ettefujutused pääaju tehalikku tegemuse ja ergude seisukorra üle walitsewad, ja isegi niisuguste liikmete pääle mõjuda wõiwad, mis muidu sügugi inimese tahtmise alla ei ole heidetud, see

on küsimus, mille pääle weel sugugi selget wastust anda ei wõi.

Paljude mõistlikude arstide arstirohtudest wõib liialdamata ütelda, et enam kui taksolmandikku neist palja ekslise ettekujutuse tõttu mõjuwad. Tuttaw on ühe wäljamaa kuulsa arsti ütetus, et arst kõiki tõepoolest tarwilisi arstimise abinõusid wõib taseks wõib tunda. Rikaste haigete ekslik ettekujutus läheb tihti nii kaugele, et nad ainult kalli arstirohu läbi termeks saada wõiwad, ja ka waeasedki tunnewad siis kergitust, kui nad mõnetümne kopiku eest apteegist mingisugust wedelikku saawad, mida nad wähest kodus paari kopikulise kuluga walmis teha oleksiwad wõinud.

Uga mitte üksi jelles, waid ka muudes ilmurustes on waimu mõju teha pääle tunda ja nimelt weel otsustawamal wiisil.

Rõndanimetatud „juhtumistest“ raskejalgsete juures ei hakka me' siin rääkimagi. Rõige kuulsamate loodusuurijate otsus seisab selle üle kindel, et see ainult ebaus on. Ometi on aga teisi täitsa kahtlemata tõendusid olemas, kuidas ema waimline seisuford oma lapse pääle kehalikult mõjub, kuidas häbi ja sügaw kurbtus, wiha ja waimline walu lapse kaswamisele kahjulik on. Ehmatuse, hirmu ja wiha wõib amme piima nii munta, et laps seda wälja ei kannata. Rõõm

ja rahu ei tee aga mitte üksi lapse imetajat terweks, waid ka last.

Weel selgem on waimu mõju teatawate liiskmete kehaliiku tundmise pääle teistes juhtumistes.

Meeldima toidu ettekujutus suurendab süle tekkimist. Ja on wähe inimesi olemas, kes misliisuguse hapu asja pääle mõelda wõiwad, ilma et neil, nii ütelda, suu wett jooksema hakkaks. Sige tundmuslistel naestel hakkawad enestel ka hambad walutama, kui teisi hambawalu üle kaebama kuulewad. Armastajad emad tunnewad piima rohkemine rinda woolama, kui nad last igatsewalt rinda otsima näewad. Rombetumad, ihalduslised ettekujutused ja jutud kasmatawad wäljakeideid. Inimesed, kellede ergud üleüldse nõrgad on, wõiwad lõepoolest maffa- ja südame haigusi saada, kui nad nende haiguste pääle mõtlewad ja neid enestele ette kujutawad. Noored arstiteaduse üliõpilased, kui nad ka liig luulelise loomuga ei olegi, kannatawad tihti just nende sisemiste organide haigusi, millede kallal nad anatomias töötawad. Ja üks kuulus arst, kes südame haiguste üle kirjutas, hakkas pulsfi takistusi tundma, kui ta liig sügawalt nende haiguste üle järele mõtles. — Need kõi on tahtlemata sündmused selle tõenduselt, kuidas paljad ettekujutused teha pääle mõjuwad.

Meie näeme nii, et waim mõjub teha pääle ja teha waimu pääle, ja mõlematest näeme siis seda tekkima, mida iseloomuks ja meelteoluks — karakteriks ja temperamendiks — nimetatakse.

30. Karakter ja temperament.

Selle järele, mis üeldud, on väga loomulik, et inimesed oma karakteri ja loomu poolest palju mitmekesisemad piawad olema, kui mingisugused ühest ja sellest samast tõnust loomad. Kui inimeste pooletõmbused seda laadi oleksiwad, kui loomade loodudsfund, siis oleks kõigil inimestel ühesugune karakter. Pooletõmbuste wabadus saadab aga inimese juures seda korda, et see, mida ta teeb, püüab ehk soowib, väga mitmekesistes tundmustes ja väga mitmesuguses ägeduse kraadis sünnib. Inimene võib waba tahtmise järele oma pooletõmbusi, olgu need hääd ehk kurja laadi, paelus pidada ja niiviisi waimliselt nende pääle mõjuda, et ta neid asju, milledeks tema teha loomus iseäranis fundiw on, oma tahtmise jõuu alla suruda.

Niisugusest waimu mõjust inimese pooletõmbuste ja püüete pääle kujunewad üksiku inimese elureeglid, tekkivad põhjusmõtted, mis tihti terweks tema eluajaks maksma jääwad, ja nii tule-

wad karakteri jooned nähtawale, mis inimesele teatawad waimlist suju annawad.

Kellele juhtumised asja on annud, oma sõpra ehk waenlast tähele panna, tema karakteri tundma õppida, see võib peaaegu kindlaste ütelda, kuidas ta küsitawas asjas ennast ülespidama saab. Karakter tekitab nimelt kindlast mõjust, mida ühe inimese waim termel eluajal tema pääle awaldab; kes ühe karakteri-kindla inimese waimu üle otsustab, see teab, mis ta temast hääb ehk halba oodata võib; sest karakteri juures on waim suurem walitseja, ja tema walitus on enamiste nii suur, et ta pooletõmbuste pääle määrawalt mõjub.

Temperamentidega näib aga lugu hoopis teisipidi olema.

Karakterid kujunewad waimu tugewusest, tahtmise kindlusest; temperamentide algus seisab tumedates pooletõmbustes, ja need pooletõmbused käiwad siis waimujõuust üle. Sellepärast on häid ja kurje karakterisi olemas, nagu häid ja kurje tahtmisi olemas on, mitte aga häid ja kurje temperamentisi, waid kas meeldiwaid ehk wastikuid. Temperamenti saab waewalt külge harjutada, ta seisab tumedate pooletõmbuste waldkonnas, millede algus tihti teha olerus ehk tujus on ja milledest inimene ennast sugugi lahti ütelda ei saa.

Snimeste ülisuur mitmekesisus waimujõuu poolest teeb seda, et väga palju mitmesuguseid karakterisi olemas on, ja palju rohkem weel segatud karakterisi, nii et enamal osal inimestel mingisugust kindlat karakterilist tuju ei ole. Temperamentidega ei ole lugu mitte sedalaadi. Temperamentide juures, kus waimul wäiksem täskiw mõju on ju enamiste pooletoimbustest wastuseismatalt walitsetud saawad, puudub see mitmekesisus, nii et temperamentisi nelja pääosasse ärajaotada wõidi ja peaaegu igaist inimesest ütelda wõib, misuguse temperamendi poole ta kaldub. Ühe ja selle sama inimese karakteri üle ollakse tihti kahtluses ja paljude teiste otsustajatega waieluses; ühe inimese temperamendi üle ühinewad otsused aga väga tugesti. Muidugi leitakse ka tihti seda, et ühel inimesel kaks temperamenti segatult üksteise kõrwal ette tulla wõiwad.

Sellepärast ei wõi ka mitte imeks panna, et juba wanadel aegadel nelja temperamenti tunti ja neid sanguinilisteks, phlegmatilisteks, cholerilisteks ja melancholilisteks jaotadi; ka praeguselgi ajal piawad kõigetähtsamadki looduseuurijad sellest jaotusest kinni ja on neid alles hiljuti „üliahädeks“ ja „ilmparandamatadeks“ nimetatud.

Küll ei wõi jeda mitte kindlaste ütelda, et temperamendid sellest tuleksiwad, misugune inimese keha on; aga ometi tohib arvata, et keha

olu siiski temperamendiga senini weel lähemalt tundmata ühiseses seisab ja selle pääle mõjub.

Pole ju mitte lustilistest sanguiniferidest puudus, kes lihawaks ja raswaseks saamad, ilma et siiski kergust omas liikumistes ja olus taastawad, ometi on suurem osa sanguiniferissi enimem lahjad, kui raswased. Ei ole lahjadest inimestest puudus, kes otse hirmus phlegmatilised on; aga kaugele suurem osa phlegmatilisi kipuvad raswaseks minema.

Cholerilised inimesed pole mitte alati kontilised, tugewate soontega ja kollaka nahaga, aga ometi ei näi kergesti „põlema“ minewad, ägedad, walitsuse- ja kättemaksmise himulised inimesed mitte terwed välja. Melancholiline inimene näib tihti päris terve olema, ometi awaldawad tema näojooned mislikusuguse allkeha- või pääaju haiguse tundemärgi, misugused haigused tõepoolest harilikult ka olemas ongi.

Nüüd on võimalik, et temperomendid mitte neist kehaoludest, mida meie nimetawime, ei tule, waid et kehaoludel temperament aluseks on. Sellepärast on kahtlane, seda ütelda, kus temperamentide hallikas on, kui ka seda tunnistama piab, et nende ilmuwuste ja keha loomu wahel ühisus tõepoolest olemas näib olema.

Et aga temperamentides täitsa kindlad poo-

letõmbused nähtawale tulewad, siis mõtame ükshilud temperamendid lähema tähelepanemise alla.

31. Sanguiniline ja choleriline temperament.

Kõige põhjalikumate looduseuurijate tööde järgi põhjenewad temperamendid kahe iseäralduse peal: ergude kawa tegujõuus ülepää ja kehaliste olude mõjus pooletõmbuste peäle isepäinis.

Inimesed, kellede ergude-kawal kange tegujõud on, saawad kas sanguinilise ehk cholerilise temperamendilisteks. Kui ühe niisuguse inimese juures pooletõmbused väga mitmekesised on, siis waheldawad nad endid tihti ja sellel inimesel on siis sanguiniline temperament; on aga ühe seesuguse inimese pooletõmbustel ainult waiksem ring, siis saab see inimene terwet oma suurt tegujõuudu ainult üheainsama pooletõmbuse ehk püüde peäle pöörma, ja ta on selles äge ja hoolimata: ta on cholerilise temperamendiline.

Kui aga ergude kawal tegujõuust puudus on, siis langeb inimene kas phlegma ehk melancholie poole. Phlegma tekitab siis, kui inimese keha terwe on ja sellepärast pooletõmbused mitte ainult ja ägedalt ühe sihi poole pöördud ei ole. Melancholie tekitab siis, kui peäle tegujõuu kasi-

nuse kehas mingisugune haiglane olet asub, mis pooletõmbustele iseennast armastawat, rahustamise järele janunewat iseloomu annab ja selle läbi püüet äratav, rahustawassee seisukorrasesse jõuda, ilma et tegujõundu olemas oleks, seda enesele muretseda.

Sanguinilisel on elaw tegujõund ja waheldawad pooletõmbused. Ta saab sellepärast ruttu tekiwa pooletõmbuse pärast kergesti äritatud, aga ainult lühikeseks ajaks. Ta pole mingisuguse hää tööle walmis, mida ainult suure wisaduse ja järjekindlusega läbi tuleb wiia; aga ta pole ka mingisuguse halwa teole walmis, kui see kestwast järjekindlusi nõuab. Sanguiniker saab misisugusest pooletõmbusest kergesti kaasa kistud ja tal on võimalik, niisugust häkilist tegujõundu awaldada, mis harilikku jõuu mõõduft üle ulatab; aga pärast esimest tegujõuu rahustamist võib wastupidine pooletõmbus asemele asuda, ja ta saab just sellisama agarusega just selle wastu töötama, mille eest ta enne töötas. Ta on äge omas lootustes, pöörab aga neile niisama ruttu selga, kui tale takistus teele ette tuleb, nii et ta ainult kaudsestwa püüdmise läbi oma eesfihiile mõiks saada. Ta on hääsüdamline ja walmis suuri ohwrisi tooma, tõutab sellepärast kergesti oma kaasabi sellele, kes tema pooletõmbusele teatawat sihti on jõudnud anda. Kui seda, mis ta tõutanud,

ruttu täide võib saata, siis saab ta oma lubadust ko kohe täitma. Kui temale aga aega piab antama, siis saavad uued poolelõmbused temas mõitu ja ta mõtab oma sõna tagasi ehk täidab seda ainult vastumeelselt.

Sanguiniker teeb ruttu sõprust, lõpetab seda aga ka peagi. Ta saab kergesti pahaseks, lahjatses seda aga peagi. Ta hakkab ruttu usaldama, tunneb aga niisama ruttu umbusaldust. Ta teeb kergesti plaanisi ja usub omal vastupidamust küllalt olema, neid täide saata, rõõmustab oma plaani üle aga nii kangesti, et ta oma löbu juba mõttes poistaudu rahustanud on ja saab lodemaks, kui täidesaamine tuleb. Ta on walmis, teiste wigasi andeks andma, aga soowib, et teised ka tema wigasi tähele ei paneks. Kergesti läheb ta tülli, aga lepib niisama ruttu. Ta on armastuse määriline jeltfiline, aga kahtlane sõber. Ta on õrn abikaas, teeb ennast aga truuduse murdamises süüdlaseks, kui asjaolud teda mitte ei taktista. Ta on tihti terawmeelne plaanide tegemises, aga hõrgetu täidesaatmises. Ta teeb häämeelega kõiki inimesi õnnelikuks, aga tõukab neid, kui ta enesele liig palju koormat pääle laadunud, kergesti õnnetusse. Ta on oma loomu poolest luulelik, aga põrkab liig tihti elu tõsidusega kokku, mis tema jõuudu rammestab.

Sanguinilises inimeses on tegujõund ülem-

walitsus: ta waheldab ainult aineid ja hüppab tihti ühelt poolt teisele poole.

Teistte on lugu cholerilise inimesega. Inimesesuo õnneks on wähle inimesi, kes täielised, eht cholerikerid on, sest suure tegujõuu ja täieliste, kindlasihhiliste püüetega inimesed on kaasinimeste priiusele kõige suuremal määdul kardetawad. Harimata oludes ei ole need enamiste mitte selgemad pääd, kes inimesi kaasatijuwad ja nende üle walitsewad, waid niisugused, kes oma eneste kirgeid ei taltsuta ja agaralt ja teftwalt oma pooletõmbusi täide saata püüawad, igat takistust kõrwale heites, mis neile teel ette tuleb. Cholerilised inimesed on tihti palju terwe rahwuse päästmiseks teinud; aga weel sagedamine on rahwa wabastajast selle wägiwaldne walitseja (tirann) saanud. Pea kõik suured sõjakangelased olid cholerilise temperamendilised, ja on, et oma otsarbele jõuda, kõike maha tallanud, mis neile t el tülik oli. Pea alati kisuwad jeda sorti inimesed terweid rahwafogusi kaasa ja wiiwad neid kas mõidule eht hukatusesse, nii kuidas siht on, mis cholerilisel inimesel filmade ees hõljub. — Graelus on ta walmis wihaseks saama, ja et ta mitte palju järele ei mõtle, waid warsti käed töösse paneb, teeb ta tihti iseenesele ja ka teistele kurja. Sääli juures on aga tema püüe nii järjekindel ja tihutab tema tegujõuudu niiviisi

üles, et ta isegi kõikide oma püüete nurjamineku järeldufel mitte targaks ei saa, waid unest wihast ja kustumata kättemaksuise püüdest täidetult, igat juhtumist tarwitab, et oma plaani weel lord täide saata katsuda.

Üleüldiselt võib niimisi ütelda, et sanguinilise ja cholerilise temperamendi tegujõud ühesugusel kõrgusel seista võib, aga sanguinilised inimese püüded võiwad muutuneda ja sellega saab tema tegujõud uue sihi, kuna choleriline inimene oma püüde juurde jääb ja oma tegujõudu ainult ühesuguse sihi poole juhib.

32. Phlegma ja melancholie.

Phlegma põhjeneb, nagu juba üeldud, ergudekawas walitsewas kasiinamas tegujõuus, kus juures keheline olu terwe on ja pooletõmbustel ja püüetel mitte ühesugune, kindel eessiht ei ole.

Phlegmatiline inimene on armaste suur waim ehk kunstnik, aga ta võib teaduslistes asjus ülitublit tööd teha. On isegi teatawaid teaduse waldkonde olemas, kus nimelt tähelepanemised, kõige suurema hoolega korratud ja uskumata püüduze ja rahuga toime pandud tähelepanemised pääasi on; neis asjus võiwad phlegmatiferid kõige paremat tööst teha ja palju kasu

saata. Iga asja tarmis, kus hoolsust, tefawat järelearnamist ette tuleb ja millel äge kallale asumine ei kõlba, on phlegmatifer kõige uftawam inimene; ja et ta oma pooletõmbust mitte nii ruttu ei muuda, siis saab ta aja ja rahu läbi julgemine oma eesmärgile, kui see, kes oma otstarbet kõige lühemal ja ruttemal teel kätte saada püüab.

Phlegmatiline inimene jääb omaf eraelus ilma ägedate ihaldustef ja kirgedeta; tema meeleliikumised kui ka pooletõmbused awaldawad parajat laadi; ta jääb külmaks ja ei lafe ennast niisugustef tegewustefse kiskuda, mida ta hommen tahjatses. Teiste kohta on ta julgem ja uftawam ja tal on wõimalist, oma wõitust kindlamine ette awata. Hädaohus ja otsustawatel silmapilkudel aga, kus rutulist otsust waja on, jääb phlegmatiline inimene muidugi filmapilguks piatama, ja kui siis tegujõuudu waja on, oskab ta ennast wähem aidata, kui sanguiniline, ja weel wähem, kui cholericiline inimene. Aga ta hoiab omaft enamistef juba aegsalt niisugustest juhtumistest eemale, mis tale seesugust kiskust teekftwad, ja teeb oma arweid juba ammugi enne walmis, et midagi ootamatalt ja järsku ei tuleks.

Phlegmatiline inimene kannatab oma häda ja teiste inimeste poolt tehtud liiga rahuga. Ei waen ega armastus ei tõmba teda liig ruttu ene-

sega ligi, ta oskab aga truu olla ja hädas ole-
male sõbrale on ta hää sõber. Kus tiirust waja
on, sääl jõuawad teised temast mööda, aga ta
ei saa selle üle mitte kadetaks, waid teeb pikka-
misi oma plaanisi ja lasseb oma külwi idaneda
ja jõuab enamatel juhtumistel paremine ja järe-
dusrikkamalt eesihile. Phlegmatiline inimene
ei lasse ennast ei omadest ega wõõrastest eel-
setekujutustest petta, misepärast ta rahulik olla
jõuab, ta maitseb oma lõbusi maitset ja elab
ta ilma sügawama turtusteta.

Wäga tähtjas on, kui terwetel rahwastel
mingisugune temperament iseäranis silmapaistaw
on. Kaks kõige tähtsamat rahwast Europas,
prantslased ja inglased, awaldawad kahe pää-
temperamendi loomu. Prantsusemaa on sanguini-
line, Inglisemaa phlegmatiline. Prantsusemaa
astub omas politikas aina waimurikkaid sam-
musi, aga lühikese aja pärast on ta juba sunni-
tud, otse selle wastu käiwaid sammusi astuma.
Sgal aastatünnel võib Prantsusemaal uut woo-
lust tekkimas näha, mis rahwast kaasa kisub.
Aga waemalt jõuab see püüdmine otsustawale
tõrgusele, ja jalamaid ajab üks osa seda üleliigse
põnewuseni, kuna teine osa seda juba lodewale
lasseb ja warsti niisamasuguse agarusega nagu hu-
katust wihtab. Prantsusemaa tahab ikka midagi
uut, ja kes tale seda ei paku, sellest läheb ta

niisuguse põlgusega üle, mis selle jumaldamisega ühe taoline on, millega üks uus ebajumal ülistatud saab. Niisugune on sanguiniliste inimeste loomus.

Inglismaa on phlegmatiline. Waimurikusi ja isäraldusi tuleb muidugi ka ette, aga need ei ärata kunagi nii ruttu lagunewat waimustust; selle eest on aga tarf ettearwamine ja järelrehkendus selle suure rahwuse pärisosa, ja kõik, mis wiksuse, wisaduse ja rahulise terawmeele läbi suurt luua jõutakse, leiab Inglismaal tarwitust ja täide saatmist.

Kuna sakslased segatud temperamenti awaldawad, on hollandlased weel rohkem phlegmatilised, kui inglased, sellest tuleb siis ka selle wäikese rahwa kaubanduse osawus, tema iseiseiswus ja rahu, tema kainsus ja teguwõimalus, kindlus ja julge olemine. — Ka Soomesugu rahwastel, sellega ühtlasi eestlastel, on pääasjalikult phlegmatiline temperament.

Melancholiline inimene on tufane, sest et ta oma enese seisukorraga mitte rahul ei ole. Ta leiab ainult selles rahustust, kui ta oma nurjaläinud saatuse pääle mõtleb ja omale ette kujutab, et see kord tema oja on, õnnetuselt tagasiutatud saada. Kõiges, mis temale ja teistele juhtub, näeb ta ainult tumedat külge, mis selleks omane on, tema arwamistele hoogu anda. Ta

on sellepärast, nagu phlegmatiline inimene, rutuliste rõõmude vastu tundmusteta, ja langeb, nagu choleriline inimene, ikka jälle oma endise sihisse tagasi, kus ta ennast sarnaseks olemuseks piab, mis rõõmu tarwis loodud ei ole. Ta on sellepärast iga rõõmsa juhtumise ja wastutuleku kohta umbusklik, ja arwab ikka, et selle tagast õnnetus teda luurab. Ta tunneb ennast jääl haawatud olewat, kus asi sugugi temasse ei puutu, näeb ennast tagasi surutud ja põlatud olewat ja saab araks, kartlikuks, meele ärasheitlikuks ja sattub nii kangesti oma õnnetuse võimu alla, et see teda vihastab, kui ta mistisugusest rõõmsast juhtumisest kuuleb, sest et ta siis ekslikelt enesele ettekujutab, et teda ainult sellepärast rõõmustada on tahetud, et tale meelde tuletada, kui õnnetu ta on.

Kas melancholie tõesti temperament wõi ainult haiglane ilmuwus on, seda on raske otsustada. Meie põhjusemõtteks on küllalt, seda ära tunda, kuidas inimeste waimlised sihid teatavate klassidesse jagada tulewad, ja nende klasside hulka käiwad igatahes kaks pää-temperamenti, sanguiniline ja phlegmatiline, mida terwete rahwaste juurest leidfime, kuna choleriline ja melancholiline temperament ainult ükssikult ettetulewad ja nad wahest ainult haiglased oletud woiwad olla.

33. Surma mõistatus.

Meie oleme elust ja selle tähtsamatest ilmutustest taimes, loomas ja inimeses rääkinud, ja räägime nüüd lõpuks elu viimasest mõistatusest — surmast — mõne sõnakese.

Muidugi räägitakse ennemine itka elust, sest et isegi kõige õnnetum inimene vägewate, saladusrikkaste armastuse paelte läbi elu tülge siotud on; surma mõtetest pöördakse häämeelega kõrwale, nagu ennast surma nähtusest kõrwale pöördakse. Nogu seda armastuse kohuses peetakse, surmu filmi ja suud, millest viimast korda hingeõhk wälja tunginud, tasaselt kinni suruda, nii paneb ka kõige õnnetum inimene nende sügawuste ees, mis surma aimada lasewad, omad filmad kinni ja ei taha sellest ka häämeelega rääkida, mis iga elu kõige kindlam ja ärajäämatam saatus on.

Ometigi piame meie siin surmast rääkima!

Kõige wanematest aegadest on inimesesugu ühte lauset pärandanud, mis weel praegugi kui kõige wiimane elutarkus maksaw on; see lause on: „Mullast oled sina wõetud, mullaks piad sina jälle saama!“ Ehk see lause küll aastatuhandeid on kestnud, siiski ei ole ta ometigi mitte see, mida temast looduse-teaduslikult teha on tahetud.

Ka looduse-teaduslikult on arvatud, et surm ainult sellepärast tuleb ja tulema piab, et ained, milledest inimese keha kokku on säetud, määratud on, igawesti ümbermuutunewa loodusesse tagasi pööрма. Kujutatagu enesele ette, et inimene oma elu kestuse ajal oma keha maafera ainetelt laenuks on saanud, ja et maafera — maa — seda laenu tagasi nõuab ja elule oma eesfihi ja otša säeb.

Tõepoolest on aga sarnane armamine ekslik. Kui inimene ainult sellepärast surema piaks, et muld mullaks saaks, et ained wastuseismata seaduse järele jälle eluta aineteks piakšimad saama, siis ei oleks elul mitte waja otša lõpeda, sest seda wõlga, laenu, maksame meie igal elu filmapilgul tagasi, ja ei tõrgu esimesest elu filmapilgust kuni wiimaseini seda maksmast, just selle pärast, et meie elada tahame ja elama piame.

Inimene ei pruugi mitte furra, et aineid eluta loodusele jälle tagasi anda, sest ta maksab seda iga wäljahingamisega, iga higi tilgakesega, iga oma keha wäljaheitega; aine waheldab temas alataša, ja ta ei wõi nii ka eluajal loodusele seda mitte teelda, mida sellel temalt nõuda on.

Surm on teise seaduse pääle põhjendatud; ta asub elu enese loomuses.

Õsimejest filmapilgust saadik, kus idu ema-
ihus eluks jngutatud saab, on temas pärastine
surm juba kaasa sündinud. Elu ja surm pole
mitte kaks üksteise vastalisi ainete ilmnwust,
waid nende koostöötamist on eluks otsetohe waja.

Õrn idu emaihus, mis ema werest toidetud
saab, saab sellelt, kaswamiselt, ainet; aga idu
annab ta tohe äraprungitud aine osasi ema we-
resse tagasi. Suba elu algul sureb üks were-
jaotene, mis alles praegu elanud on, ruttu ära.
Ta wiibib elawalt ainult lühike, wõib olla üli
lühike laeg tehas, ja waewalt on ta elus-
tatud olewuse tehas muutetud, pöörab ta jala-
maid tagasi, et surauna tehas wälja heidetud
saada. See, mis meie „elaw olema“ nimetame,
jännib ainult üli lühikese aja wärtusel, mis teha
wahetpidamata kujunemise ja lagunemise wahel
seisab. Mida meie praegusel filmapilgul jööme,
on juba keemialisult muutetud, süljega kottu puu-
tumise läbi. Ta saadab juba kõhust wedelat osa
weresse. Soolikates muutuneb ta toidu sah-
tiks, mis, were näol, südamesse rändab. Siit
rändab ta kopsusse, et ühte osa, mis juba ära
on surnud, wälja hingada, ja teist osa, mis weel
edasi rändamise wõimeline on, hapnikuga toita.
Kopsust pöörab veri, eluwõimulisemaks saanult,
südamesse tagasi, et weresoonte kaudu wahetpida-
matalt läbi terve teha aetud saada. Ühest osast

wereft kujunewad ergud, fondid, mustlid (lihašsed) sooned ja muud teha osad, ja teisel osal on juba nõuu, higi, wäljahingamise ja muu wäljaheide-tena surnult tehaš lahkluda. Tšegi see osa, mis tehalikult elustatud osatš muutub, ei puhka siin mitte, sest juba ruttab uus werejaotene juurde, et praegu tekinud elawat osa, surruna, kõrwale suruda ja ise, elawana, selle asemele astuda. — Nii testab siis tehas igawene tekkimine ja kadumine edaš, igawene kujunemine ja suremine, alataša edaš testaw rändamine ja muutunemine, alatašane elustamine ja surmamine, alaline ainetewaheldamine, mis, nii tšaua kui see testab, nimelt elu ilmuwus ongi.

Nendest alles kõige uuemal ajal äratunlud asjaoludest juhitult, on kuulsad teaduse mehed elu ainult ainetewaheldamisest pidama hakanud ja selles ainetewahelduses juurt elu saladust leidma uskunud.

Aga kuigi see õpetus uuemal ajal nii lu-
gupeetawaš on saanud, nii wähe on tal pide-
wust, kui meie elu sündmuste pääle pilku hei-
dame. Kui elu mitte midagi muud ei oleš,
kui ainetewaheldus, siis oleš wäljaanne ja sis-
sewõte alati ühetawline; siis poleš see mitte wõi-
malik, mida meie kaswamisest nimetame, ka see
poleš võimalik, mida meie terve elu närtšimi-

seks nimetame; lõpuks ei oleks ka terme teha surma mitte olemas; sest ei oleks mingit põhjust, miks ainete waheldus korraga katki jääma piab ja keemialine lagunemine algab, mida niisama ainete lagunemiseks nimetatud võib saada.

Ainete waheldus pole mitte wäljaarwatud elumõistatus, seda õpetab meile surma mõistatus, millest alamaal räägime.

34. Tõkkimine ja häwinemine.

Ainete waheldus pole mitte terme elu; palju ennem mängib weel mingi muu asi siin juures ühte osa, mille üle weel mingit täielikku seletust pole leitud.

Keha teeb wahetpidamatalt waheldus-äri; ta wõtab toidu ja hingamisega uut ainet sisse ja annab hingamise, higi, wäljaauramise ja wäljaheidetena ärapruugitud, äraelanud ainet wälja. Kõige waheldusäri on looduse seaduse järele eluaja jooksul väga mitmetesine. Esimestel aegadel tehakse seda suure rasuga, kus sissewõtte ifta suurem on, kui wäljaanne. Siis tuleb aeg, kus sissewõtte ja wäljaanne üksteisest nähtawaste suuremad ei ole ja ainete wahelduse tasakaalust rää-

tida võib. Võpuks tuleb niisugune aeg, kus waheldusäri märkja halwemaiks lähed. Keha wõtab wähe fiske, aga annab ometi rohkem wälja, kui ta fiske wõtab. Ta kahaneb ja kuiwab kottu, kuni elu ühel tuunil seisma jääb ja teistsugune ainete waheldus algab, millest elaw inimene sügawama fiseamise pörutusega kõrwale pöörab.

See on selge, et meie waheldusäri mitmetefisustena midagi muud pole mõtelnud, kui elu mitmetefisust nooruses, teekias ja wanaduses. Nooruses on ainete waheldus elaw, ja loodusejärgliselt on see nii fiske fäetud, et kõik keha jaod kaswawad. Kui elu ainult ainete waheldus oleks ja muud midagi, siis saaks wäikene idu rohke fiskewõtte tõttu ka kaswama, aga ennaft mitte muutma, ja kujuneks koguni ifesuguseks asjaks. Niisuguse looduse seaduse järele aga, mis täitsa tundmata on, ei kaswa mitte üksi idu, waid sellest saab elaw olemus, millel iduga enam mingit farnadust ei ole. Müüd kaswab elaw olemus kõige oma liikmete ja kogu poolest, kuni teatawa ajani, ja siis algab — tagasi-kujunemine, närtfimine; aga seda mitte seefugusel teel, et olemusest kõrdkorralt jälle see saaks, mis ta oli, nimelt paljas idu, waid sel wiisil, mida ka edene-miseks võib nimetada; sest kõrgemas waraduses on tõepoolest küpsamise edenemine olemas: küpsamine surmale.

Tuttaw on, et surm, wälimiste põhjuste läbi, ka inimese lapseias ja noores põlwes võib tulla. Wististe on kõik haigused ja sisemised halwaste kaswamised ainult wälimiste mõjude järeldus. Isegi siis, kui walesti kaswamine ehk haigus juba sündimise ajal olemas on, võib seda ikkagi weel wälimiste mõjude süüis arwada, mis ema ihusse on mõjunud. Isegi teatavate haiguste pärandamist võib väljaspoolseks pidada. Surma põhjustest, mis elu lühendamad ja enneaegu lõpetamad, siin meie ei räägi. Meie räägime ainult sellest surma põhjusest, mis loomulikult tätte tuleb, isegi siis, kui võimalik oleks, kõigist wälimistest elutafistawatest mõjudest eemal hoida, sellest põhjusest, mis meile seda kindlat teadmist omandab, et elus midagi kindlam ei ole, kui surm.

Kiisugusel surmal on tahtlemata oma isemine põhjus. Elu lõpp asub juba esimeses filmapilgus, kus elu algab. Looduse seadus, mida meie ei tunne, walitseb iga idu üle, et ta, hääde tingimiste all, ihusugust kujuneks. Seesama looduse seadus on ka wististe see, mis täiskaswanud elaw-olewuses elusundi õhutab ja mis loomades loodudjunnina, inimese waimus aga eluarmastusena nähtawale tuleb. Seesama looduse seadus jagab ka terwet eluaga kolme, kaudis selgesti tuntawa jaoskonda ja annab igale

elu ajajärgule täitsa tuntawat fuju, täitsa kindlat ülesannet ja walmistab nii lõppu juba esimeses alguses ette.

Eluta looduses pole noorust, küpsust ja wanadust mitte tunda. Meie teame küll, et maakeral isegi juba mitmesugusi oleknud läbi on teinud; aga mingi põhjusel ei wõi seda kindlat otsust teha, et maakeral selle läbi wanemaks on läinud, et ta mitte igawesti muutunemistesse ja täienemistesse ei jõua, ilma kunagi ära suremata. Teisile on lugu iga olewusega, kes maakeral pinnal elutseb. Taimel on noorus, tal on õitse aeg, seemne küpsamise aeg, seemne mahalangemise aeg, närtsimise ja suremise aeg; loomal ja täitsa seltsamal wiisil on ka inimesel oma tekkimine ja häwinemine; ja tema tekkimises teatawal ajal seisab ka juba häwinemise seadus.

Looduse teadus ei tea seda mitte ütelda, mispärast ühel taimel pikk, teisel lühike eluiga on; mispärast taimetesi olemas on, mis esimesel soojal päikese paistel tekiwad ja keset kewadel, kui teised taimed alles pikale kestusele ärkaswad, juba ära häwinewad. Minult nii palju on tähelepanek õpetanud, et taim jõuu ja täienduse poolest selle ajani kaswab, kus ta sugutatud on ja järeltulijate tarwis seemaeid wälja puistab, ja et ta alles siis ära närtsib ja sureb, kui ta oma elu läbi tulewate põlwele elu kindlustanud on.

Zoomaga pole lugu teifiti. Zooma eluaeg, olgu iga ühiktu loomatõuu elukestus nii mitmetefine kui tahes, lasseb ennaft nende kolme jaoksfonda ära jagada, milledest esimene oma sugu edasfiistutamisele ettemalmistamise aeg on, teine see, kus loom järeltulejaid suetab, ja kolmas, kus ta wanaks jääb ja kaob, kui järeltulejate elu kindlustatud on. Suurem osa putukaid, kes lewadel munadest välja tulewad, pole küll eladestfi oma wanemaid näinud, kes juba möödaläinud sugisel ära on surnud; ja nad munewad juba sellesama sume jooksul nusi munafi ja surewad ise sugisel ära, ilma et poegi, kellede tarwis nad elanud, näha saakfiwad. Alga ometi on selgesti tunda, et üks ja seesama seadus selle ilma kaswatuseta elu kõigis põlweades tegew on, ja tekkimine, kaswamine, täieialiseks saamine, sugutamine, närtfimine ja suremine nendesamade looduseseaduste järele sünnib, kui ka seda tõuugu loomad seda kunagi teada ei saa, et neil wanemad olnud, ja et nad poegade sünnitamiseks elawad.

Ka inimese elus ja — mis seesama on — ka tema surmas walitseb seesama seadus. Ettemalmistus suguliseks edasfiistumiseks on noorpõlw, küpsetes eluaastades on aeg järeltulejate suetamiseks ja sellele järgneb loomulikult wanadus, mis muud ei ole, kui küpsimine surmale.

Ja ometi on inimesega lugu koguni isesugune; tehalist edasistutamist võib waimlisega tähtsaks ja tõendab ka siin, et inimene waimlik olemus on ja tema elu eneses ühtlast waimlist ajalugu sisaldab.

35. Kuidas teha ja waim sureb.

Kui see õige on, et taime ehk loom sel ajal oma pää-otstarbet ehk ülesannet täidab, kui ta järeletulejaid suetab, kui see tõsi on, et taime ja loomade noorus ainult küpsusele ettevalmistamine on, millesse sugutamise aeg langeb, et sellele järgneval wanaduse elujärgil ainult pitaline elu häwinemine on, nii pea kui see oma otstarbet on täitnud, kui see õige on, siis piab tunnistama, et sellesama taolist ka inimese juures ette tuleb. Aga see on inimese kõrgema loomu tõendusel, tema waimlise elu tõendusel, et inimesesuo põlwele elus waimline edasijunnitus täigus on, millest meie muidu looma- ja taimeilmas midagi ei leia.

Mitte üksi inimese teha ei täiene ega kaswa küpsuse ajani, mitte üksi tema teha ei piata, pärast küpsusele jõudmist ja ei täida oma ülesannet siinmises ja paljunemises, mida loodus

temale ette määranud, waid ka waim awalda
neidsamu eluseadusi. Mitte üksi inimese tehali
fugu ei sigine edasi, waid ka waimline elu awal-
deb edasi figinemist.

Dust niisama, kui inimese teha nooruses
wälimiste mõjude kohta tundlikum ja wastumõt-
likum on, nii on lugu noorespõlwes ka waimuga.
— Laps kaswab ema ihus suuruse poolest —
esialgu wawalt nähtawast rakusest tuni sündima
lapseni — määratu palju. Esimesel aastal kas-
wab ta kolm korda raskemaks, nii et kui ta il-
male tulles 7 naela kaalus, siis aasta lõpul um-
bes 20 naela raske on. Kui meil seesugused
kaalud oleks, kus meie waimulisi wõimalusi nii-
sama kaaluda wõiksime, kui tehaliitu raskust, siis
oleks kahtlemata waimline kaswamine esimesel
aastal tehaliitust kaswamisest weel palju suurem.
See waimline kaswamine on aga ainult inimli-
tus tehas omane, noor loom saab teatava jao
wõimalusi juba sündides kaasa, mis edespäi kas-
ei sugugi ehk siis ainult wähesel mõõdul tugewa-
maks saawad.

Kuna esimesel eluaastal tehaliit kaswamine
nii tugew on, hakkab ta edespäidistes lapsepõlwe
aastades pikalisemaks jääma. Seitse naela
raskusest lapsest on aasta jooksul kahetümne ühe
naelane saanud. Kui see nii edasi läheks, siis

piaks laps kolme aastajelt kolm korda nii raske olema, nimelt umbes kuuskümmeend naela. Aga äranägemine õpetab, et selleks hulk aastaid vaja on, enne kui laps nii raskeks saab; kasvamine oli nii esimesel aastal kõige tugewam ja sai edespidiates lapsesõlme aastades nõrgemaks.

Lähemewa küpsuse ja teha suguliku väljakujunemise ajal hakkab teha jälle rohkemal mõõdul kasvama. Wiieteistkümnest kahetümne aastani on teha raske kahetordseks saanud; see oli tehaliku kasvamise teine tugewam ajajärk. Sellele järgneb aga jällegi nõrgem kasvamine, sest lähemate kahetümne aasta jooksul kasvab ta ainult pisut juurde, siis on kasvamine ta juba lõppenud ja teeb juba kahanemine, tagasikujunemine, algust. Kuna inimene wiiekümnenendamal eluaastal weel umbes niisama raske on, kui neljakümne aastajelt, awaldawad ometi juba naha kortsud, halliks minewad juuksed, pudenewad hambad ja kanged liikmed, et jõuu täius kadumisel on. Järgnewatel aastakümnetel kaob teha raske märksalt, aga kahanemine pole siiski väga suur: üheksakümne aastane wanake võib weel umbes nii raske olla, kui kahetümne aastane noormees. Aga wanakeses on kõik pehmus ja täius kadunud. Käed lähewad jämedaks. Verekoonte peened harukesed jääwad tinni. Eihaksed jääwad nõrgaks. Kontide wahetõhtadesi kaob

rahw, nii et isegi wanamehe teha pikkus wäheneb. Randid paistawad selgemine wälja, kui enne. Pikk jääb taretanuks, kõrw tõntsiis, pää on norus, alumine lõug wajub tahtmatalt alla.

Arwemaks jääw hingetõmbamine jõuab weel waewalt siese wajunud rinda paisutada. Weri woolab nõrgalt ja pikkamisi omal teel, — kuni wiimane tund läheneb, millal inimene selle ilma kodanikude seast lahhtub.

Kui inimene selles asjas taime ja looma taoline on, siis on ta ometi sellepoolest neist olemusest isetaoline, et ka tema waimul elu ajalugu on, tõusmise, kaswamise ja täienemise ajalugu lapsepõlwe ja nooruse aastades.

Wagu teha sellel ajal lõpmata jõuga tugewamaks saab ja suuremaks kaswab, niisama on lugu ka waimuga. Kui teha nooruses kõige ilusam on, on ka tema waim kõige ilusam ja luulelisem. Meheias on teha jõud kõige tugewam, ja ta täidab oma ülesannet järehtulejate kohta; ja otse selsamal miisil on ka waimu jõundu siin kõige suuremal mõõdul olemas, ja tal on püüe, ka teisi õpetada, kaswatada, waimliselt küpsemaks teha. Nooruses õppib inimene; mehe ias õpetab ja kaswatab ta, Harimata inimene teeb seda niisama, kui haritud, isa ja ema

mitte vähem, kui kooliõpetajad. Armaste wõtab weel eluküps mees uusi õpetusi vastu, mis noorust joowastawad ja waimustawad, nagu ka täieialise mehe teha enam naljalt unte, harjumata liikumistega walmis ei saa. Wanaduse edasijõudmisel jääb wiimaks inimese waim edasi ruttanud ajawaimule wõõraks. Ta jääb waimu poolest sigidusetaks, nagu teha pooltki. Ta tunneb ennast peagi hilise wõõrana waimlikes ringkonnas, mis noortjugu liikuma paneb. Ta ei pääsi enam tulewale põlwele ja wajub häämeelega minewikusse, nagu ta nooruses häämeelega tulewikusse oli wajunud. Tema armamised jääwad tarretanuks ja kondiliseks, nagu ta teha. Tema waimu terawus jääb kõntsiks, nagu ta silngi, tema arusaamine raskeks, nagu ta kuulmine. Wanad pildid, wanad mälestused ja wananenud aated hõljuwad tema ümber, kuna waim niisama rahu järele igatseb, kui tehagi. Ta just selle poolest on inimesejugu kõigist teistest olemustest ees.

Ta ometi leiame, et kõik, mida inimese waim iika edasikestwas täienemises ülesleidnud ja wälja mõtelnud on, selle kõrwal tühipaljas on, mis loodus ise temas loonud ja ette on walmistanud. Kuna meie oma lugejatele järgmistes päättükides elawa inimese sisemisi siseseadlusi kirjeldama saame, saab meile kergem olema, arañadada, et ka ini-

meste kõige mõtterikkamad ülesleidused lihtsuse ja otstarbe kõhase poolest, meie oma organidest palju madalamal seisawad.

36. Kui wana mingisugune uus leitud on.

Nagu iga ükshil inimene häämeelega soowib, et teda imestataks, niisama on lugu ka terve inimese-suoga. Õige häämeelega kuulatab inimestesugu oma tarkuse kiitmist, oma mõistuse ülistamist ja oma paremuste imestelemist, mis inimest kõrgemale üle teiste maatera olemuste tõstatavad.

Kui sarnase kiituse tselkel wahel üeldakse, et see kõik küll väga tore on, aga et see tõepoolest ometi mitte inimesesuo hoole läbi kätte pole saadud, waid ainult armuand on, mida tale nägemata käsi juba emaihus võimalusena finkinud, siis põgeneb ennaht imetelew inimene õige häämeelega oma rohkete ülesleiduste waldkonda, et ära näidata, kui palju tuhandeid rahwapõlweid enne meid on elanud, kes niisamasuguste wõimastega väljaehitatult ilmale tuliwad, ometi nii lõpmata palju meist madalamal on seisnud, ja kuidas see otsekohe inimesesuo edenemise töö piab olema, mille läbi meie omad toredad sisseseadlu-

sed, loodust walitsewad ülesleidused ja maailma käsutawad masinad olemis saanud.

Kas meil aga tõesti põhjust on, eneste pääle nii uhke olla?

Tust seda tahame praegu tähelepanemise alla wõtta ja selleks otstarbeks pöörame oma pilku inimeste ja nende ülesleiduste pääle.

Mida küll inimene kõit aja jooksul üles pole leidnud, milledest enne teda elawatel inimestel aimugi ei olnud! Meil pole tarwiski, kaugele otsima minna, kui selle üle imesteleada tahame. Sgal pool meie ümbruses on looduse esialgne seisukord juba kadunud, ja kõit, mis meie eneste ümber näeme, on inimese kunsti, inimlikku ülesleidmise auus töö; asi on juba nii kangel, et meie kaugele kõrbesse põgenema piame, kui loodust sel kujul näha tahame, kui ta siis oli, kui inimene maailmasse tekkis.

Kui teiste näewad aga meie juured ülesleidused siis wälja, kui meie neid asju teisest küljest tähele paneme! Sa selleks otstarbeks paneme järgmise küsimise ette: Mida leiab inimene üles ja mida tõi ta juba aastatuhandete eest ilmale kaasa? Tõesti, selle küsimise juures piame alandlikult pääd norgu lastma, kui selle pääle tõsist wastust anda tahame; sest see wastus õpetab meid, et meie kõige oma ülesleidustega kangel

fellest taga teisame, fellest wõrdlemata ülesleiduste
suurest warandusest, millega meie juba ilmale
tuleme.

Kui juba paljude aastatuhandete eest testi mõtleja inimene lootsa üles leidis, siis oli ta kindlasti oma meelest nii lõpmata tark, et ta kas uhkuse või taastundmisega terve inimesesüü pääle. Kes enne teda elanud, alla waatas, ja ta hüüdis mististi hõisates: ma olen nut loonud, seda, mis kunagi pole olnud, üles leidnud! Kuidas oleks siis, kui testi temale ütelnud oleks. „Kumal inimeselaps, mida sa üles leidsid, ei tea sa isegi! Aastatuhanded pärast find saab inimesesüü sinust ülesleitud lootsa pruukima, ilma et ta aru saaks, mis tööd ta õieti teeb. Alles hilja, õige hilja saadakse aru, et õhus hapnikku on, et see hapnik hõõgawa süega keemialise ühisusesse läheb, et see keemialine ühisus just see on, mida põlemisets nimetatakse, ja alles siis, kui inimesesüü selle leidusele jõuab, teab ta, mida sina ei tea, — teab, mida loots õieti tähendab!“ — Kui seda testi aastatuhandete eest lootsa ülesleidjale oleks ütelnud, ei saaks ülesleidja temast mitte aru, ehk ta aimaks, kurbtusega, seda, et see, mida ta uueks nimetab, esmalt wanaks, õige wanaks piab saama, kui seda tõsiselt arusaadud leiduseks mõib nimetada.

Kuidas oleks aga lugu veel foguni, kui tesse ülesleidjale võimalikuts oleks mõinud teha, oma pilku wäga kaugele tulewikusse heita ja temale näidata, et pärast hapnikku ülesleidust veel pool aastasodat mööda lähed, kuni looduseuurijaid nii kaugele jõuawad, et nad ära näitawad, et iga inimene lõotja enesega ilmale toob; et kops, kui ta õhku sisse hingab, midagi muud ei tee, kui et weres olewa süte põlemist edendab, et ta niiviisi lõotja tööd enne aimamata, kõige tublimal wiisil toimetab, — tõesti, see ülesleidja oleks siis ütelnud: Ei, ma pole midagi uut ülesleidnud, ma olen ainult fogemata ühe ülitähtsa masina üliwäikest, tähtjusest osakest omas õiges olus kofku seadnud, millega ma, ilma et sellest aru oleksin saanud, juba ilmale olen tulnud, — osakest niisugusest masinast, ilma milleta ma mitte silmapilkugi elada poleks mõinud ja mis sugune masin wana, põline wana on!

Sa kas oleks ainult sellel tundmata ülesleidjal, kes aastatuhandete eest elanud, põhjust, niiviisi rääkida?

Meie ütleme: ei! Meie tõendame, et ülesleidmise = ühe inimesejugu võib olla veel ühe ainsamagi leidusele pole jõudnud, millest mitte äranäidata ei saadaks, et ta palju paremal, wõrdlemata täielikumal moodsul juba inimesega maailmasse on tulnud, kui see maailma walguft nägi.

Lõõts on iseenesest õige tähtsufeta leidus, iseäranis praegusel ajal, kus palju paremad sellekohalised abiriistad leitud on. Inimese kops on aga, nagu alles uuema aja teadus seda on õpetanud, veel palju enam kui lõõts, ta on ühtlasi kütmise apparat, puhastamise apparat ja keemia vabrik ja on, nagu me' näeme, nii iseäraliselt ehitatud, et järelarmamise tõttu järgmist kindlaks mõib teha:

Kui kesti üliõsaw mehaniker tema poolt ülesäetawa masinawärgi läbi kõiki neid mitmesuguseid töösi ära teha tahaks lasta, mida kops inimese elu kestuse ajal toimetab, siis saab ta vähemalt niisugust ruumi tarvitama, milles hädakorral kolm perekonda elada mõitfiwad, sääl juures on tal tallaid, rattaid, tangisi, kangisi, kruuwisi, täbisi, rihmasi, naelu jne. waja, milledega wäikest maailma ära purustada mõiks, ja kõige selle juurde piab ta veel masinameistert ametisse panna, kes terwet masinawärki läiguse piab.

Kops aga, kes kõike seda tööd ülitubliste walmis teeb. asub niisuguses ruumis, mida kahe käega katta mõib, ja tal pole üht ainumastki ratast ega naelakestki, ja ta on ilma nähtawa masinameistrita nii wirt, et ta isegi siis edasi töötab, kui magama heidame ja „tõrwa pää alla panues“ Sumalat ja maailma unustame.

Ometi — pole see kõiſ suurem aſi, kui
meie kõiſe ſelle üle edaſi järele mõtleme, mida ini-
mene üles leiab, ja mida ta enefega ühee il-
male toob.

Sissejuhatus.

a) VIII. aune.

Maakera ümberpöörlemisest.

	lkr.
1. Mja näitaja kell	3
2. Pendel	9
3. Tasukellad	13
4. Kas maakera ühetasoliselt ümber käib? . . .	17
5. Kuu ringjooks	21
6. Kuu jooksu nähtaw kiirenemine.	26
7. Kuidas kuu meie päevi lühemaks teeb . . .	28

Walguse kiirusest.

1. Walgusest	35
2. Walguse postijooks	37
3. Mis meil planeet Jupiteriga tegemist on . . .	41
4. Kuidas valguse kiirust mõõdeti	45
5. Gdespidised tõendusel	48
6. Bradley leidus.	52
7. Kuidas Bradley valguse kõrwale = elsimist üles leidis	55
8. Pilguse ilmlõpmatausesse	59

Hypnotismusest.

	lht.
1. Sissejuhatawad märkused	63
2. Suggestiooni olu	65
3. Artwel = suggestioonist	67
4. Surmamine suggestiooni läbi ,	71
5. Suggestiooni hariliku magamise ajal . . .	73
6. Döfne rändamine.	75
7. Kunstune sünnitamine	78
8. Ilmuwused kergemas kunstuses	81
9. Ilmuwused sügawa kunstune korral . . .	84
10. Täreldestega kunstuni.	93
11. Kunstune kuretoõlisest tarwitamisest . . .	98
12. Kas kunstusesse panemine kahjulik on? . .	104
13. Hypnotismuse kasu	108

Taimede, loomade ja inimeste elust.

1. Glu tema mitmesugustes oludes	112
2. Nõndanimetatud „surnud“ ja „elaw“ loodus. .	116
3. Surm ja elu	120
4. Glu astmete=rida	124
5. Kõige lihtsamad taimed	127
6. Üksik = rakuline.	131
7. Üksik-rakulise kaswamine ja laiali lagunemine. .	134
8. Kuidas taimed kaswawad	138
9. Taimede elutegevus.	141
10. Glu ainete elulisteks muutunem. taime läbi. .	143
11. Glu mõistatuselst	147
12. Taimede iseäraline kaswamise wiis	149

b) IX. anne.

	lht.
1. Puu kasvamine	3
2. Puu sugutamisest	6
3. Selginew mõistatus	9
4. Glu ja surma mõistatus	10
5. Loomade elust	13
6. Ülemine taimel-ilmast elajate-ilmasse. . .	15
7. Elajate-riigi kujunemine.	18
8. Tseenest figinemine	21
9. Loomade elu ajalooft maa pääl	25
10. Loomade tundmused ja liikumised	29
11. Loomade tundmuse asukoht	33
12. Kust kohalt walutab	37
13. Edespõlised katsed tundmuste üle	41
14. Loomade taimesarnane elu	45
15. Kaastundline ergudekawa	48
16. Sisemisest ja wälimisest ilmast	52
17. Loom ja wälimine ilm	56
18. Kuidas wälimise ilma mõjudused pääajusse teed leiawad	59
19. Teistest meelte-ergudest	63
20. Looma keha liikumise võimalusest. . . .	66
21. Kuidas musklid liikumisele äritatud saawad.	70
22. Ergude läbilõikamine.	73
23. Ergude läbilõikamise edespõline järeldus. .	76
24. Ergude töö jagamine.	78
25. Ergude kiht	81

	lht.
26. Nooleliht ja selle maastand	85
27. Ergude kottukaswamine	91
28. Ergude ärajagamine	95
29. Kunstlik erg	98
30. Ergude äritused	102
31. Ergude juhtimine	106
32. Ergude edasiteatamise mõim	110
33. Ergude juhtimise kiirus	115
34. Uuemad teated ergudekawa kottuseade üle	119
35. Glu fide.	120
36. Kolme ergukawa ühifus.	122
37. Waatame loid ühte pääaju.	126
38. Pääaju altpoolt küljest waadatult.	129
39. Suure pääaju tegewus	131
40. Mis wältesel pääajul teha on	135
41. Pääluu teadus (Phrenologie).	137
42. Puhkamine ja rahu	140
43. Uni	147
44. Magama jäämine ja üles ärkamine	151
45. Unenäod.	155

c) X. anne.

1. Unenäod wälimiste ärewuste läbi	3
2. Mõtlemine unes	7
3. Inimese elu — waimline elu	10
4. Inimeste kõnekeel.	13
5. Inimese walituslik mõim	17

	lht.
6. Inimese waim ja õhu ring.	21
7. Mis pääajus mõtlemise ajal sünnib	24
8. Sünnimisel omandatud waim ja tundma- õppimine	28
9. Ettekujutamistest ja nende täienemistest	31
10. Mõttete rahutus ja rahu	34
11. Meeleäpidamise ja meeldetuletamise võim	37
12. Kuidas pääaju meelde tuletab	41
13. Wanade mõtete unustamisest ja uute sünnitamisest	48
14. Tegujõud (Energie)	44
15. Tegujõuu iseäraldused	52
16. Inimeste pooltõmbused	55
17. Pooltõmbused ja waim	58
18. Pooltõmbuste algus ja asukoht	62
19. Pooltõmbuste kujunemine	67
20. Inimeste wabadus ja inimestesuo pooltõmbused	70
21. Pooltõmbuste maailm	74
22. Waimlised pooltõmbused	77
23. Seletamata küsimus	81
24. Mõtlemise wormide tekkimine	85
25. Moral	95
26. Kunst	99
27. Mitmesugused waimu mõjudused	104
28. Reha ja waim	108
29. Waim ja reha	112
30. Karakter ja temperament	116

31. Sanguiniline ja cholericline temperament . . .	120
32. Phlegma ja melancholie	124
33. Surma mõistatus	129
34. Teffimine ja häwinemine	133
35. Kuidas teha ja waim sureb	139
36. Kui wana mingisugune leidus on	143

H. Leoke'se

raamatu- ja kirjutus-asjade kauplus,

Wiljandis, Tall'na kaupm. L. Grafi majas.

Tartu uul. № 15.

Soomitan omaist suurest tagavarast, nii linnas, kui ka maal pruugitawaid ~~raamatuid~~ kodu- ja kooli õpe-abinõumisi. Piiblid, jutluse-, testamendi-, katekismuse-, laste-, palwe-, põllutöö-, seaduse-, lõbu-, luule-, teatre-, reisi-, jutu-, nalja-, mustre- ja kõiki pa-remaid raamatuid. Uued **firiku lauluraamatud** omal- ja wäljamaal kaunimine lõidetud, kõige odawa-maid ja kalli hinnalisi. Sgasugu kirjakaupa, nagu kirjutuse-, post-, fiidi-, kuld-, hõbe-, lina-, joonistuse-, noodi-, marmor-, kustutuse-, dekke-, klants-, kopir-, mustri-, n. m. paberid, kunst-ilupoognad, heftid, kladed, kontod, kumärid, krihwlid, tahwlid, taskuraamatud, noad, rõelad, nõõbid, kriidid, käärid, tindi-potid, kuwatajad, suletoosid, pliitafid, musta- ja wärwi tinti, sulga, sule-päid, pinalid, liinealid, firklid, firklifastid, weewärwid, linnud, ilulatreid, kirjalatki, lõhnaõli, rohuseebid, raha-otid, uuriketid, wõtmerõngad, brošched, schwammid, kammid, hambaharjad, peeglid, radirgummi, gummi-arabicumi, kristall-liimi, priklid, pillid, toosid, roosid, wiituli-keeled, -roobid, -poognad ja ükfilud jaod. Mono-grammid, koolitunnistused, piiblisalmid seinä ehteks, tähtsate kirjanikude pildid, linnade ja kohtade postkaar-tid 2c 2c. Oliwärwi- ja muud pildid, -raamid, -liistud, mälestuse- ja pildi albumid, õnnesoowi kaartid 2c. Easte mänguasju ja palju teisi kaupasid! Ajalehtede, raamatute, mänguriistade 2c tellimised korralikud.

Järgmised uued

Rahwa - näitemängud

on selle raamatu kirjastajalt ühes wäljakirjutatud
osadega käsitirjas ülema walitsuse lubaga saada:

<u>Järk järgust,</u>	✠	<u>Tulesütitaja tütar,</u>
5 järguline rahwamäng lauulu ja tantfuga.	✠	1 järguline mäng küla elust.
<u>Rodu tulek,</u>	✠	<u>Mõisawalitseja sa-</u>
1 järguline turbmäng, lauuludega.	✠	<u>ladus,</u> 4 järguline lõ- bumäng.

Soowitab ühtlasi weel omaft täielikust

Laenu raamatu loquft,

milles üle 3000 ekf. õige wanaegseid ja kõige uue-
maid raamatuid pikema ja lühema aja pääle o d a =
w a s t e tõfseid ja naljakaid lugemiseks antakse:

Tule ja waata. Imelik. Ime. Rodufel koldel. Küla-
leib. Hella. Gewa. Gesti ema. Olin noor, ei ma
näinud. Ilm ja elu. Ilma jüüta. Oma dueft. Öö-
maja. Nii oli kord. Onne ois. Põlatud. Paisjed.
Põlgtuse all. Mäfsu leegid. Maa all. Juhtus ko-
gemata. Rodupoolist. Püha Jüri. Pühäl maal.
Peremees ja sulane. Pühade külaline. Peidetud patud.
Perekonna saladus. Meie murult. Mees mehe wastu.
Lõbus naaber. Seili. Oe! ja weel wäga palju teisi.

Waligu kellel sünnib, endile sellest waimuwarra
hulgaft kaunimaid kullateri wälja, fiin on neid
arutu hulk. Waim teeb elawaks, !! Lugege! !!

„Sakala“ lugejad

jaavad alandatud hinnaga järgmised minu
kirjutatud

———— raamatud: ————

Mees mehe vastu,

75 kop., postiga 85 kop. kauplustes 150 kop.

Tõde ja luule I. anne,

liht köites 8 kop. postiga 10 kop. kaupl. 15 kop.
ilu köites 45 " " 55 " 75 "

Tõde ja luule II. anne,

liht köites 10 kop. postiga 14 kop. kaupl. 20 kop.
ilu köites 50 " " 60 " 75 "

Sala helinad.

7⁷ kop., postiga 9 kop., kauplustes 15 kop.

Mis pian uskuma?

7 kop., postiga 9 kop., kauplustes 15 kop.

Et need raamatud arvustajate poolt täitsa
tublikeks on tunnistatud, loodan elawat osa-
võtmist rahva poolt.

————
A d r e s s: Wiljandi, „Sakala“ toimetuse kaudu.

R. Hansson.

Alandatud hindadega

Jaavad „Sakala“ lugejad „Sakala“ toimetusest järgmisi raamatuid, nii kui:

	„Sakala“ lugejatele.		
	Rauplustes.	Postiga.	Postita.
Kodumaa marjad . . .	1 r. 50 f.	1 r. 16 f.	1 r. — f.
Kodumaa kalad	1 „ — „	— „ 58 „	— „ 50 „
XIX. aastajada I ja			
II anne a	— „ 60 „	— „ 38 „	— „ 30 „
III „ a	— „ 50 „	— „ 31 „	— „ 25 „
Saatuse teed	— „ 95 „	— „ 50 „	— „ 40 „
Maailma kohtumõistmine	— „ 80 „	— „ 50 „	— „ 40 „
Kuld terad	— „ 65 „	— „ 51 „	— „ 45 „
J. Sinneri luule = jutud			
ja mõistu = kõned . .	— „ 30 „	— „ 12 „	— „ 10 „
Loogika õpetus	— „ 50 „	— „ 30 „	— „ 25 „
M. Kampmanni Raadle			
hääled	— „ 25 „	— „ 19 „	— „ 15 „

„Kuninga Messia ja Tema 1000-aastase riigi tulek maa pääle.“

Kuld köites	1 „ 50 „	1 „ 25 „	1 „ 10 „
Rõõmas köites	— „ 95 „	— „ 70 „	— „ 60 „
Pihit köites	— „ 80 „	— „ 60 „	— „ 50 „

Et see raamat igale ühele väga soovitatav on ja Gestickeles jellesarnast veel mitte ilmunud ei ole, avaldame mõnede lugejate otjused selle kohta:

Mida tähtsam raamat Gesti kirjandusesse ilmub, seda rõõmsam on meel. Üks kallimatest ja tähtsamatest raamatutest on „Kuninga Messia jne.“ mis „Sakala“ trükikojas on ilmunud. Juba paras paber ja puhast trükk ülistab raamatu väärtust, kui aga raamatu tuumasje tungib, siis ei leia julg sõnu,

mida kirjutama piab. Usklik hing imestab ja piab tahes ehk tahtmata tunnistama: siin on ümberlükkamata igavene jumalik tõde sees. Jumala sõna wastased piaksiwad selle raamatu ees hirmu tundma. Kellel ajalugu tundmata, sellel on raamat egiotsa natuke raske aru saada, mis aga raamatu väärtust sugugi ei alanda. Olen mõndagi Joannese ilm. r. ärasteletamisest lugenud, aga ikka warjas arusaamist ja hinge paks mõistatusline udu; jeda raamatut lugedes kaob aga wiimane kui arusaamata udu wiir ära ja jumalik saladus tuleb ümberlükkamata tões, täies walgukses ja selgukses uskliku lugeja filmade ette ja südamesse. Ta paneb esite lugeja hinge laenetama, nagu maru mereweel, wiimati asub jumalikust tõest waitne tasane hää südamesse, nagu Elial Soorepi mäel ja Jehowa on jälle sees. Olen jeda läbi lugenud ja kappi pannud, wõtsin warji wälja ning lugemin uuesti, aga tahtmine ei saagi selle lugemisest täis, kuna waim koidu tiitwul üles otsatuse sisse tungib. Mis väärtus sellel raamatul on, tunnistab juba see, kes minu ümbruses sellesse raamatusse kord filmad on pöörnud, ei jätnud enne järele, kui ta omale selle oli saanud ja nii olen mõne päewa jooksul üle paari tofina nimetatud raamatuid „Sakala“ toimetusest pidanud tellima. Kui sul, armas „Sakala“ lugeja wõi mittelugeja, jeda raamatut weel ei ole, siis murekse warji, jest oma film, õigem „süda“, on kuningas. Seda soowib sulle usukinnituseks

J. Melow, kooliõpetaja Wõrus.

„Kuninga Messia jne.“ on kaunimatest kaunim raamat, mida iga inimene piaks lugema ja et see raamat mind wäga on rõõmustanud, sellepärast ostan weel kaks eksemplari, üht oma pojale, teist dele kinkimiseks.

M. Mlk, Paistus.

„Kuninga Mesſia jne.“ on imestamise wääri-
line raamat, olen jeda juba kolm korda läbi luge-
nud, aga himu selle järele kasvab ikka suuremaks.
Ka kõik Piibli wastased, kui nad jeda luewad, piak-
sivad wägise uskuma hakkama. Seda raamatut ärge
jätku keegi lugemata.

J. Seljama, Riias.

Sarnasi otsust jelle raamatu üle on meile weel
palju tulnud, mida ruumi puudusel atwaldamata
piame jätma.

Ka ilmub neil päitwil trükitist „Praktikalik põllu-
mehe raamatupidamise õpetus, kahekordse Alia kawa
järele,“ hind 80 kop., mida „Sakala“ lugejad alan-
datud hinnaga saawad, ja nimelt: postiga 50 kop.,
postita 40 kop.

Enja „Sakala“ toimetaja J. Peeti elulugu ja
püüded. Hind 20 kop. postiga saates 24 kop. pos-
tita 20 kop.

Wiimane raamat on nummerdatud ja selle
kätte 50, 100, 150, 200, 250 jne. lähab, saab üks
aastakäik „Sakalat“ prii.

Pääle nende raamatute on saada:

Räitemängud: Muuseumi hoidja, ühes mängu lu-
baga 5 raamatut 2 rbl.

Wanapoisi kihlus, ühefordse mängu
lubaga 12 raamatut 5 rbl.

Kes kodu ümbruses kadumist kar-
dab, saatku tellimisele 7 kop. kinnituse
tarwis ligi.

Auustusega

„Sakala“ toimetus.

Uued soovitavad raamatud:

1. Eesti Raaisluulet. Album (lihtkõit.) Hind	30 f.
2. "Ma, tädi tuleb! Klusad luod lastele	90 " fir. pabr. kuld.
3. Graft ja Leonid. Rats karakterit	10 "
4. Graft ja Leonid. Rats karakterit	15 "
5. Zahi raamat	12 "
6. Kanade pidamine.	10 "
7. Rodusel koldel.	25 "
8. Reizri Alekšandri III. elu ja walitsus	20 "
9. Roguni kogemata kombel. Nali 1. järg.	25 "
10. Lõbus naaber.	15 "
10—17. Looduse saladuste wõti III., IV., V., VI., VII., VIII., IX. ja X. anne.	" á 30 "
18. Mängu aed 1.	15 "
19. Mees mehe wastu	1 50 "
20. "Pühade külaline"	1 70 "
21. Surnud wõõras	12 "
22. Saksa keele kool 1.	35 "
23. Saksa keele kool 1.	20 "
24. Uus laste lõbu 1. anne	10 "
25. Wene salakuulaja mälestused.	20 "
26. XIX. aastajada III. anne.	50 "

U l m u w a d :

26. Igatwee õnnistuse pärlid	— "
27. Saksa keele kool II. jagu. Sisu; Grammatika, Orthografia. Lugemise tükid. Sõnaraamat. 2c.	— "
28. Majast majasse	— "
29. Abielus.	— "

Pääle jelle on fiin weel kõiksuguseid wanaste trükitud ja kõige uuemalt ilmunud Eesti keeli raamatuid jaada.

Tealimiste adrejs liht- ja rahafirjadele:
J. Geokse raamatukauplus Wiljandis.